

ESISELVITYSRAPORTTI

KULTTUURIPERINTÖPOTENTIALIN ESISELVITYS KANTA-HÄMEEN JA PIRKANMAAN JÄRVILLÄ

FRESHABIT-LIFE-HANKE

Vanajavesikeskuksen kohdealueet

AKD7842

ARKISTO- JA TIETOPALVELUT | ARKEOLOGISET KENTTÄPALVELUT

SATU KOIVISTO

2016

Tiivistelmä

Vanajavesikeskus tilasi Museoviraston Arkeologisilta kenttäpalveluilta Freshabit-LIFE-hankkeen Vanajavesikeskuksen hallinnoimien kohdejärvien kulttuuriperintöpotentiaalin esiselvityksen. Hankkeen keskeisenä tavoitteena on sisävesien vedenalaisen luonnon, kulttuurin ja biologisen monimuotoisuuden tiedon lisääminen, mitä käytännössä edistetään sisävesiluontoa kartoittamalla ja kehittämällä menetelmiä vedenalaisen luonnon ja kulttuuriperinnön kartoittamiseksi. Vanajavesikeskuksen kohdealueet sijaitsevat Kanta-Hämeessä ja Pirkanmaalla ja niille on suunniteltu erilaisia vesienhoito- ja kunnostustoimia, joiden toteuttamisessa järvien ja niiden rantavyöhykkeen arkeologinen kulttuuriperintö otetaan huomioon.

Vanajaveden kulttuuriperintöpotentiaalin esiselvitystyössä koottiin ja analysoitiin eri organisaatioiden tuottamaa ja säilyttämää paikkatieto- ja muuta lähdeaineistoa, kuten historiallisia karttoja, ilmalaserkeilausaineistoa (LiDAR), järvien syvyysaineistoa, turvevara- ja muuta geologista aineistoa sekä tutkimuskirjallisuutta sekä arkeologista rekisteri- ja arkistomateriaalia kohdealueen järvien osalta. Esiselvitystyöhön ei tässä vaiheessa sisällynyt maastokäyntejä.

Useat Kanta-Hämeen ja Pirkanmaan selvitysalueista omaavat sekä valtakunnallisesti että alueellisesti merkittävän arkeologisen kulttuurivarannon ja järvien rannoille keskittyy rikas ja monipuolinen asutus- ja elinkeinohistoria. Lisäksi osa järvistä, kuten Hämeenlinnan Ormajärvi, Pälkäneen Kukkia ja Valkeakosken Saarioisjärvi, lukeutuvat valtakunnallisesti arvokkaan rakennetun kulttuuriympäristön (RKY) piiriin. Intensiivisestä ja pitkäkestoisesta rautakauden asutuksesta, keskiajalle ja pitkälle historialliseen aikaan ulottuvasta asutusjatkumosta ja siten korkeasta arkeologisesta tutkimuspotentialista kertovat erityisesti Valkeakosken Saarioisjärven, Lempaalan Ahtialanjärven ja Hämeenlinnan Hattelmalanjärven rantojen arkeologinen kulttuuriperintö. Viimeaikaisen metallinilmaisinharrastuksen kasvava suosio esiselvitysalueen järvien rannoilla on myös tuonut lisätietoa löytöalueiden sijoittumisesta järvien rantavyöhykkeille sekä niiden sijoittumisesta laajempaan arkeologiseen kontekstiin. Erityisen voimakas kivikautinen arkeologinen signaali taas on havaittavissa Pälkäneen Kukkiäjärven rannoilla ja saarissa.

KULTTUURIPERINTÖPOTENTIALIN ESISELVITYS KANTA-HÄMEEN JA PIRKANMAAN JÄRVILLÄ

Freshabit-LIFE-hanke, Vanajavesikeskus
Satu Koivisto, Museovirasto / Arkeologiset kenttäpalvelut 2016

Sisällysluettelo

Tiivistelmä

Arkistotiedot	2
1. Johdanto	3
2. Aineistot ja menetelmät	4
3. Selvitysalueen järvet ja niiden kehityshistoria	5
3.1 Kanta-Hämeen kohteet	8
3.1.1 Ormajärvi	8
3.1.2 Ansionjärvi	10
3.1.3 Hattelamalanjärvi	10
3.1.4 Kriipi	13
3.2 Pirkanmaan kohteet	15
3.2.1 Kukkia	15
3.2.2 Ahtialanjärvi	15
3.2.3 Saarioisjärvi	15
3.2.4 Tyköläjärvi	19
3.2.5 Vanajanselän lintuluodot	21
4. Järvien arkeologiset kohteet ja niiden kulttuuriperintöpotentiaali	23
4.1 Hämeenlinna Ormajärvi	24
4.2 Hämeenlinna Hattelamalanjärvi	25
4.3 Hausjärvi Ansionjärvi	27
4.4 Hattula Kriipi	27
4.5 Valkeakoski Vanajanselän luodot	28
4.6 Pälkäne Kukkia	29
4.7 Valkeakoski Saarioisjärvi	32
4.8 Valkeakoski ja Pälkäne Tyköläjärvi	34
4.8 Lempäälä Ahtialanjärvi	34
5. Tulosten tarkastelua hankkeen toimenpiteisiin liittyen	36
Lähteet	37
Liitetaulukot 1–9: Arkeologiset ja muut kulttuuriperintökohteet järvien rantavyöhykkeellä	42

Arkistotiedot

Tutkimuksen laji:	Kulttuuriperintöpotentiaalilin esiselvitys Kanta-Hämeen ja Pirkanmaan järvillä
Tutkimuslaitos:	Arkeologiset kenttäpalvelut / Museovirasto
Tutkija:	FM Satu Koivisto
Esiselvityksen ajankohta:	heinäkuu 2016
TM35-lehtijako:	M4134C1, M4134C4, M4134C3, M4134E1 (Ormajärvi), L4243D3, L4243F1 (Ansionjärvi), M4131A3, L4242B4, M4131C1, L4242D2 (Hattelmalanjärvi), M4114G1 (Kriipi), M4142F3, M4142E4, M4142E3, M4142H1, M4142G2, M4142G1, M4142H3, M4142G4, M4142G3, M4144B1, M4144A2, M4144A1 (Kukkia), M4122G2 (Ahtialanjärvi), M4114D2 (Saarioisjärvi), M4123F4, M4123F3, M4123H2, M4123H1 (Tyköljänjärvi), M4114D4, M4114F2, M4114F1, M4114F4, M4114F3 (Vanajanselän lintuluodot)
Tutkimuksen tilaaja:	Vanajavesikeskus / Freshabit-LIFE-hanke
Selvitysalueen järvet:	Kanta-Hämeessä Ormajärvi, Ansionjärvi, Hattelmalanjärvi ja Kriipi (niemi Vanajanselän eteläisimmässä pohjukassa Pirkanmaalla Kukkia, Ahtialanjärvi, Saarioisjärvi, Tyköljänjärvi ja Vanajanselän lintuluodot
Selvitysalueen kunnat:	Hämeenlinna, Hausjärvi, Hattula, Valkeakoski, Pälkäne ja Lempäälä
Alkuperäinen raportti:	Museoviraston Arkeologinen keskusarkisto, Helsinki
Kopio:	Vanajavesikeskus
Aikaisemmat tutkimukset (yleisinventoinnit):	1939 inventointi Esko Sarasmo, Hämeenlinna 1940 inventointi Ville Luho, Lempäälä 1945 inventointi Esko Sarasmo, Valkeakoski 1963 inventointi Timo ja Pekka Miettinen, Pälkäne (ent. Luopioinen) 1982 inventointi Jyri Saukkonen, Hausjärvi 1983 inventointi Jyri Saukkonen, Hämeenlinna (ent. Lammi) 1984 inventointi Jyri Saukkonen, Hämeenlinna 1985 inventointi Jyri Saukkonen, Hattula 1988 inventointi Hans-Peter Schulz, Hämeenlinna 1989 inventointi Juha Laurén, Valkeakoski 1994 inventointi Marja Sipilä & Juha-Matti Vuorinen, Lempäälä 1995 inventointi Jouko Pukkila & Ville Laakso, Pälkäne 1999 inventointi Sirkka-Liisa Seppälä, Vanajaveden laakso 2000 inventointi Timo Jussila, Hausjärvi 2004 inventointi Miikka Haimila, Pälkäne (ent. Luopioinen) 2004 inventointi Johanna Seppä, Hämeenlinna (ent. Lammi) 2004 inventointi Päivi Hakanpää, Hämeenlinna (ent. Lammi) 2006 inventointi Hanna-Leena Salminen, Valkeakoski 2009 inventointi Hanna-Leena Salminen, Lempäälä

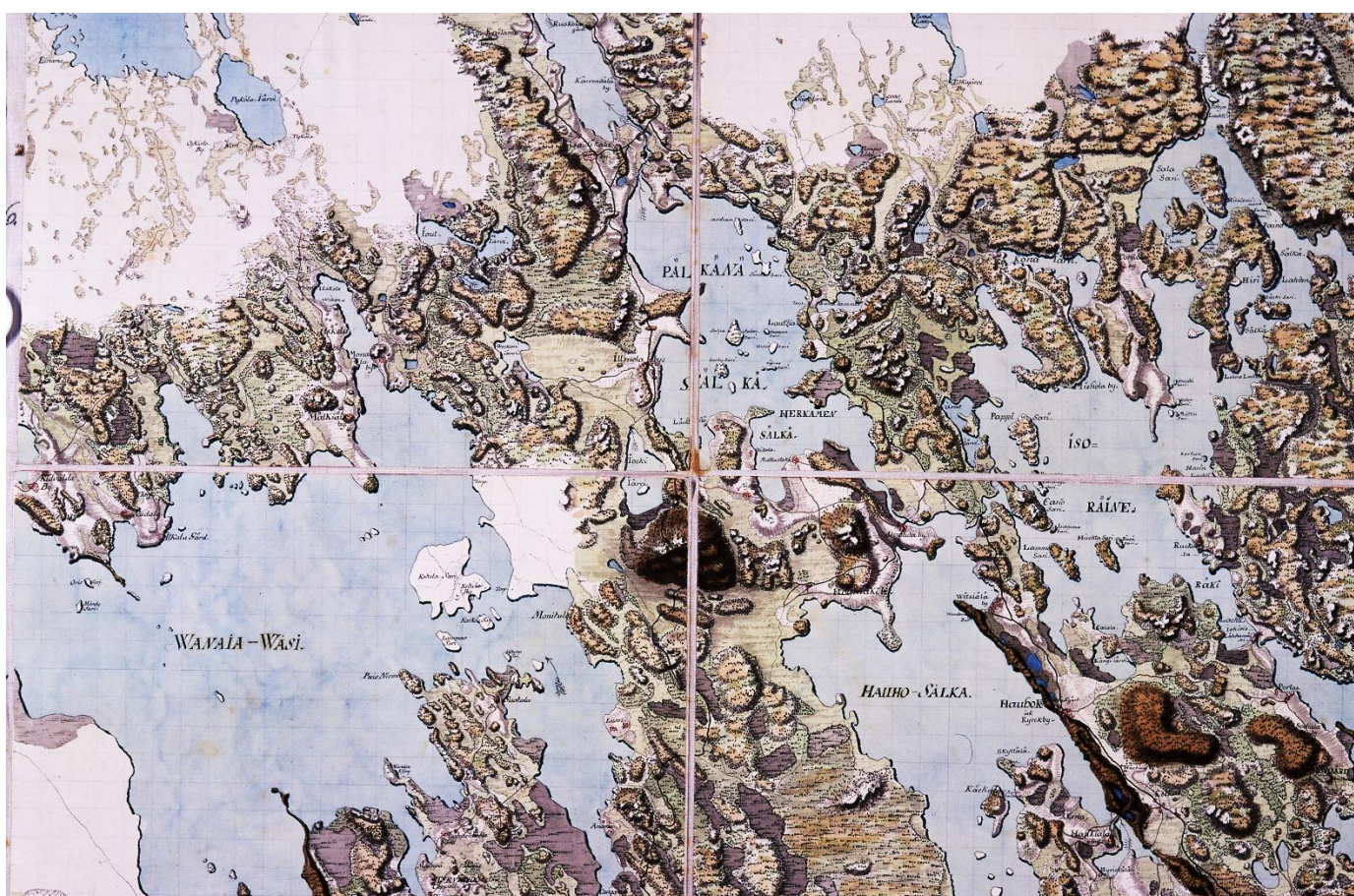
1. Johdanto

Vanajavesikeskus on mukana EU-rahoitteisessa Freshabit-LIFE-hankkeessa, missä keskitytään sisävesien vedenalaisen luonnon, kulttuurin ja biologisen monimuotoisuuden tiedon lisäämiseen. Metsähallituksen koordinoima monivuotinen hanke alkoi 1.1.2016 ja se jatkuu vuoteen 2022 saakka (<http://www.metsa.fi/freshabit>). Hankkeen keskeisiä toimenpiteitä ovat valuma-alue- ja virtavesikunnostukset, rehevöityneet ja lintujärvikunnostukset sekä kalatiehankkeet. Vanajavesikeskuksen kohdealueeseen kuuluu yhteensä yhdeksän latva- ja lintuvettä Vanajaveden alueella. Kaikki alueet kuuluvat Natura 2000-verkostoon. Luontoarvojen lisäksi useimmilla hankkeen järvillä on myös rikas ja monipuolinen kulttuuriperintö ja arkeologinen ulottuvuus. Viimeisen 10 000 vuoden aikana Vanajaveden pinnan nousu, soistumishistoria ja ihmistoiminta ovat muuttaneet voimakkaasti alueen luonnonoloja ja maisemaa. Näillä tekijöillä on ollut keskeinen vaikutus myös asutuksen leviämiseen, elinkeinojen harjoittamiseen sekä arkeologisen kulttuuriperinnön säilymiselle. Vanajaveden järvien kulttuuriperintöpotentiaalin esiselvitystyön teki Arkeologiset kenttäpalvelut ja sen tutkija Satu Koivisto heinäkuussa 2016. Selvityksen tuloksena arvioitiin Vanajavesikeskuksen kohdejärvien ja niiden välittömän lähialueen kulttuuriperintöpotentiaalia, jotta Freshabit-LIFE-hankkeessa tehtävät vesienhoito- ja kunnostustoimet voidaan kohdistaa ja sijoittaa oikein.

Helsingissä 29.7.2016

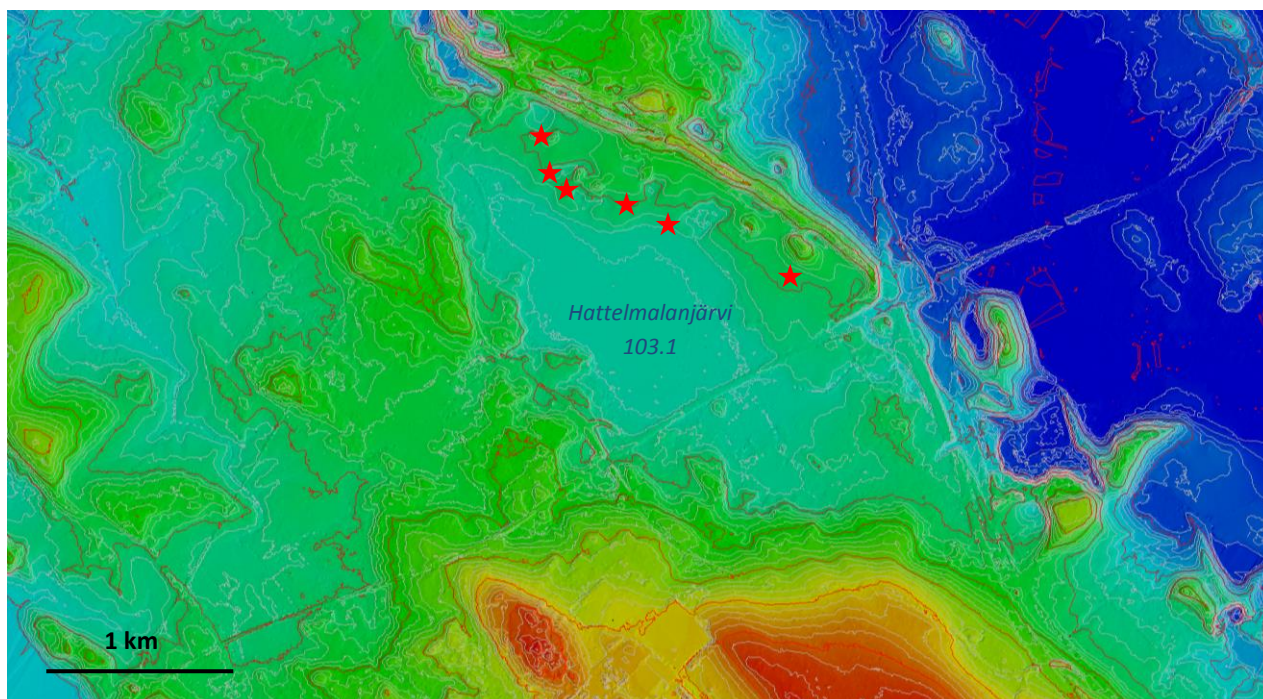
Satu Koivisto

Kuva 1. Vanajanselkä ja Roine C. N. af Klerckertin laatimalla sotilaskartalla vuodelta 1805. Kartta: Historialliset kartat – vanha-kartta.fi.

2. Aineistot ja menetelmät

Esiselvitystyön tarkoituksena on koota yhteen tietoja ja arvioida Vanajavesikeskuksen kohdejärvien ja niiden välittömän lähialueen kulttuuriperintöpotentiaalia. Työ käsittää olemassa olevien tietoaineistojen koostamisen, aineistojen läpi käymisen ja analyysin. Aineistoina käytettiin mm. Paikkatietokannan – karttapalvelun, jossa on käytettävissä yli 1000 karttatasoa yli 50 organisaatiolta – avoimia paikkatietoaaineistoja, mm. Museoviraston muinaisjäännösrekisterin tietoja, Liikenneviraston (LIV) tuottamia järvien syvyystietoja, Geologian tutkimuskeskuksen (GTK) maaperätietoja, Maanmittauslaitoksen (MML) LiDAR-ilmalaserkeilausaineistoa (Kuva 2) sekä Suomen Ympäristökeskuksen (SYKE) avointen ympäristötietojärjestelmät -palvelun aineistoja, mm. Natura 2000-alueiden osalta. Lisäksi koottiin ja käytiin läpi arkeologisia ja geologisia tutkimusraportteja, Kansallisarkiston digiarkiston ja Jyväskylän yliopiston Vanhojen karttojen kokoelman historiallisia karttoja sekä tutkimuskirjallisuutta, opinnäytetöitä, maaperäkarttojen selityksiä ja turvevara-aineistoja. Ei-avoimista aineistoista saatiin käyttöön Museoviraston Arkisto- ja tietopalveluiden kokoama irtolöytöjen esinelikennediaari -tietokanta, johon kootaan alati karttuvaa metallinilmaisintöitä, joita on tullut myös esiselvityksen kohdealueilta (esim. Ormajärven, Saarioisjärven ja Hattelmalanjärven rannoilta).

Kuva 2. Pintamalli Hämeenlinnan Hattelmalanjärven alueelta. Muinaisjäännökset järven koillisrannalla on merkitty punaisilla tähdillä ja korkeuskäyrät 2 m välein. Laserkeilausaineisto MML, visualisointi Satu Koivisto/ARKE.

Esiselvitystyön analyysivaiheessa käytiin läpi kohdealueen järviä ja niiden ympäristöä käsittelevät aiemmat tutkimukset, historiallisen ajan kartat, tutkimuskirjallisuutta sekä Museoviraston muinaisjäännösrekisterin tietoja ja niitä koostettiin erillisille työkartoille ja taulukoiksi. Alueiden potentiaalia esihistoriallisen ihmistoinnin kannalta selvitettiin lisäksi analysoimalla maaperäkartoja sekä mallintamalla muinaisia rantavaiheita hyödyntäen myös järvien syvyyksineistöjä sekä läheisiä turvetutkimuksia. Historiallisen ajan karttojen avulla selvittiin maiseman yleispiirteitä eri aikoina sekä asutuksen sijoittumista. Työssä otettiin myös huomioon kohdejärvien kunnostussuunnitelmia ja esitettiin arvioita niiden toteuttamisesta arkeologisen kulttuuriperinnön kannalta. Lopuksi esitettiin arvio noin viideltä alueelta, missä kannattaisi tehdä tarkempia inventointeja tai muita kenttätöitä ennen kunnostustoimia tai niiden yhteydessä.

3. Selvitysalueen järvet ja niiden kehityshistoria

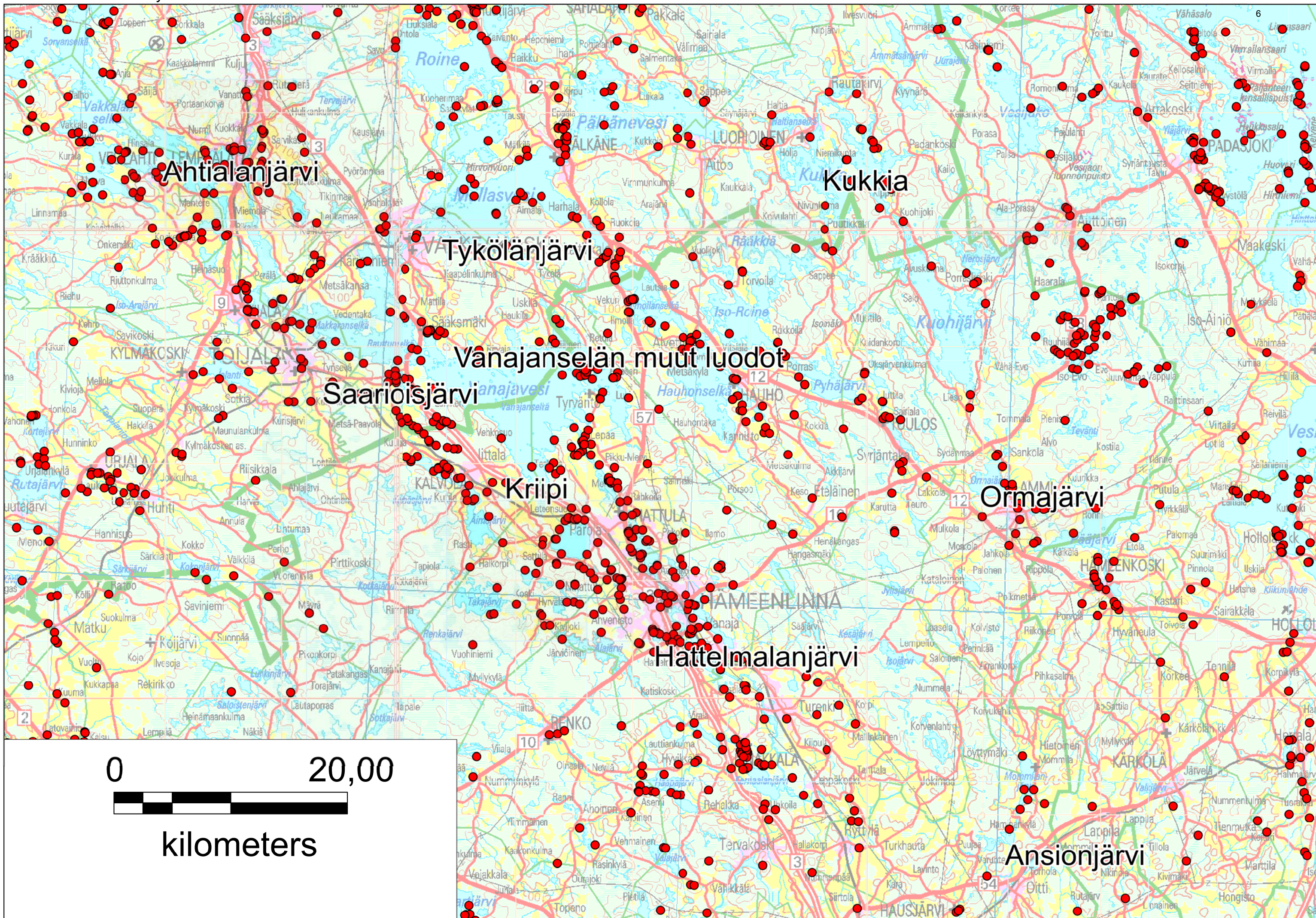
Freshabit-LIFE-hankkeen Vanajavesikeskuksen kohdealueet sijaitsevat Kanta-Hämeessä Hämeenlinnassa, Hausjärvellä ja Hattulassa sekä Pirkanmaalla Pälkäneellä, Lempäälässä ja Valkeakoskella (Kuva 3). Seutukunnan kulttuuriperintöä on käsitelty yleisluontoisesti Hämeen alueellisessa kulttuuriympäristöohjelmassa (Ahola *et al.* 2007), joten tässä esiselvityksessä keskitytään yksityiskohtaisemmin Vanajavesikeskuksen hankealueiden järviin ja niiden ominaispiirteisiin. Myös Vanajaveden laakson maisemaa, esihistoriaa, rakennettua kulttuuriympäristöä ja luontoa on selvitetty perusteellisesti Hämeen alueellisen kulttuuriperintöohjelman selostuksessa (Mikkola *et al.* 2001), jossa kuvaillaan hämäläisen kulttuuriympäristön muotoutumista historiallisessa kehityksessään, kulttuuriympäristön inventointitilannetta (arkeologian, maiseman ja rakennetun ympäristön osalta), asetetaan ohjelmalle tavoitteet sekä määritetään eri toimijoiden tehtävät. Myös kulttuuriympäristökäsitettä avataan yleisellä tasolla, joka kattaa ohjelman asettamassa kehityksessä niin rakennetun kulttuuriympäristön ja kulttuurimaiseman kuin arkeologisen kulttuuriperinnönkin.

Kulttuuriympäristö onkin muotoutunut pitkien aikojen kuluessa erilaisen ihmistoiminnan, kuten asutuksen, liikumisen ja elinkeinojen harjoittamisen myötä. Monikerroksinen ja dynaaminen kulttuuriympäristö ilmentää yhtäältä paikallista tasoa, mutta toisaalta myös laajempia verkostoja ja yhteyksiä ympäröiviin alueisiin. Koska kulttuuriympäristöselvityksiä on tehty jo aiemmin, tässä esiselvitystyössä keskitytään erityisesti arkeologiseen kulttuuriperintöön, ns. arkeologisen signaalin tunnistamiseen ja tutkimuspotentiaaliin kohdejärvien rantavyöhykkeillä sekä vielä löytämättömien kohteiden säilymispotentiaaliin.

Selvitysalueen vesistöhistorian ominaispiirteet ovat keskeisessä asemassa tarkasteltaessa alueen ihmistointa ja heidän ympäristön hyödyntämistä pitkällä aikavälillä. Useimmat kohdejärvistä sijaitsevat erityisen dynaamisessa maisemassa ja siten niiden ympäristö on muuttunut voimakkaasti pitkällä tarkastelujaksolla. Siksi työssä on käyty läpi perusteellisesti alueen vesistöhistoriaa ja geologiaa valottavia aineistoja. Muutoin järvien rantavyöhykkeiden kulttuuriperintöpotentiaalia olisi vaikea arvioida suhteessa vesienhoito- ja kunnostustoimien suunnitteluun. Luonnollisten, Suomen geologiseen historiaan liittyvien voimakkaiden vedenpinnan muutosten lisäksi myös ihmisen toiminta on muokannut alueen vesistöjä ja maisemaa historiallisella ajalla. Huomionarvoista on, että monia Kanta-Hämeen ja Pirkanmaan järviä on kuivatettu 1600–1800-luvuilla, jolloin niiden rannoilta on saatu lisää viljelymaata ja karjatalouden edellytyksenä olevia rantaniittyjä. Monet matalat, pienet järvet ovat kokonaan kadonneet maisemasta kuivatusten ja ojitusten myötä ja ne erottuvat enää karttamerkinnöissä tai maanpinnan topografisessa mallinnuksessa. Huomionarvoista myös on, ettei Vanajaveden alueella ole tehty kattavaa arkeologista vedenalaista inventointia huolimatta vedenpinnan huomattavasta vaihtelusta ja laajojen maa-alueiden päätyemisestä järven pohjaan. Valkeakoskella ja Akaassa on tehty vedenalaisarkeologinen inventointi maakaasuputkilinjalla vuonna 2007, jolloin pidettiin mahdollisena myös esihistoriallisten, Vanajaveden pinnan alle jääneen arkeologisten kohteiden löytämistä (Salminen 2007). Inventoinnissa ei kuitenkaan saatu havaintoja vedenalaisista kohteista.

Vanajavesi, osana Kokemäenjoen vesistöä, kuroutui omaksi altaaksi Ancyliusjärvivaiheessa, noin 8 500 vuotta sitten (Auer 1924, 1968). Jääkauden jälkeinen maankohoaminen on vaikuttanut merkittävästi Vanajaveden altaan myöhempään kehityshistoriaan (mm. Virkki & Hokkanen 2007), sillä sen luoteisosat ovat kohonneet järven kaakkoisosia nopeammin ja siten suuria alueita Vanajanselän kaakkoisosassa on ollut jopa 8 m nykyisen vedenpinnan alapuolella. Pitkänomaisen vesistön lasku-uoma sijaitsee nimittäin voimakkaan maankohoamisen suunnalla luoteessa, joten kallistuvan altaan vesimassat ovat pakkaantuneet kaakkoon. Vastaavia ilmiöitä on havaittu myös mm. Pielisessä ja Oulujärvessä. Saimaalla epätasainen maankohoaminen on aiheuttanut suuria muutoksia myös vesistön lasku-uomiin ja jopa virtaussuuntaan (mm. Seppä *et al.* 2012).

Kuva 3 Selvitysalueet

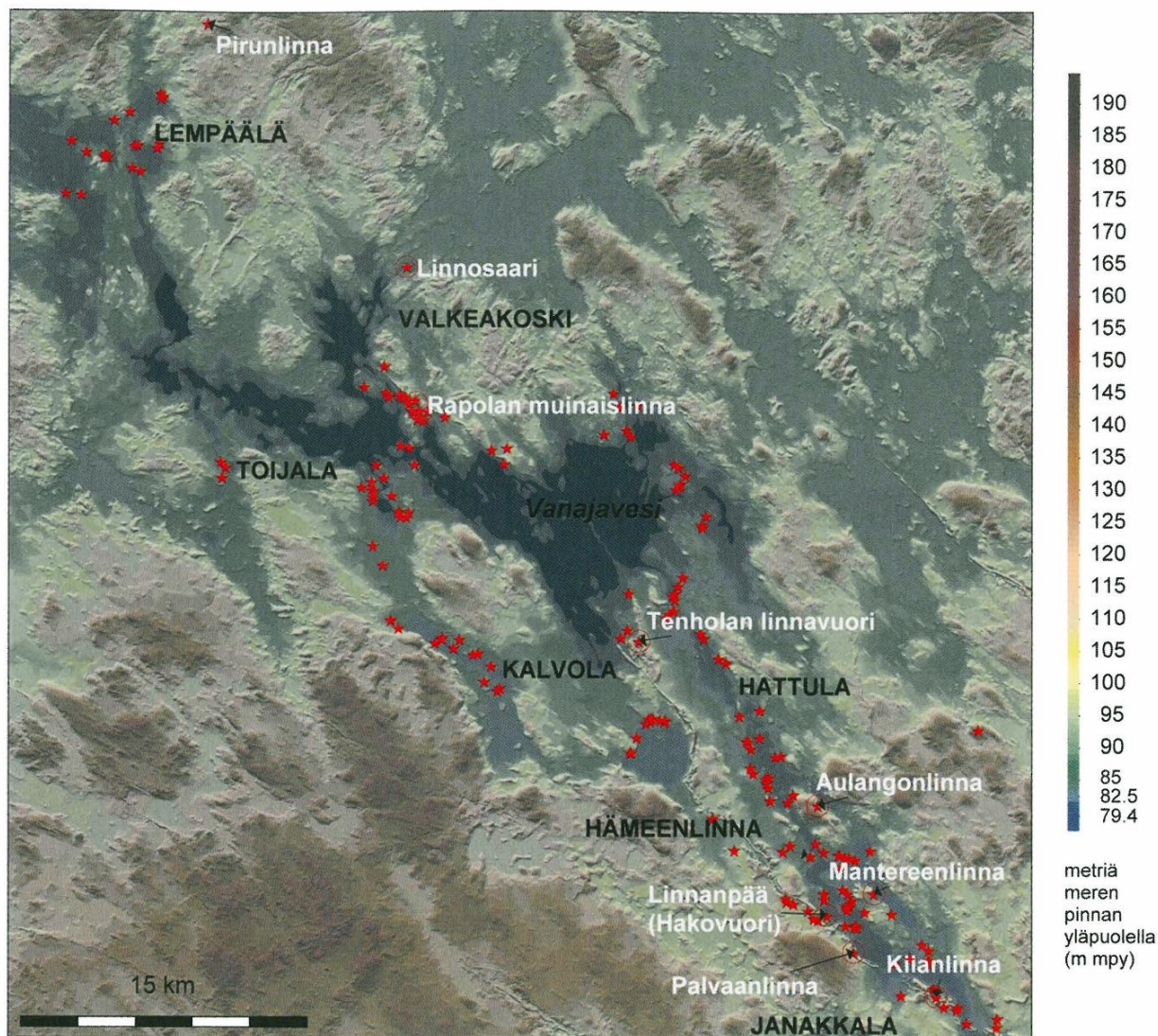

0 20,00

kilometers

Vanajaveden kuroutumiskynnyksen läheisyydessä, Lempäälän Kuokkalankoskella, virtaus on todennäköisesti säilyttänyt vedenpinnan lähes samalla tasolla läpi sen historian. Suuri osa kuivan maan alueista on jäänyt tämän transgression alle. Lempäälän Kuokkalan kosken perkauksen seurauksena vuonna 1850 veden pinta laski noin 2 m suunnilleen nykyiselle korkeudelleen (79,4 m mpy). Vanajaveden rannat ovat siten pitkälle soistuneita ja sen transgressiivinen vedenpinta on noussut etelässä kuroutumisen jälkeen lähes 10 m (Tikkanen 2002). Osa Vanajaveteen aiemmin kuuluneista pienemmistä lahdistai salmista kuivui pinnan laskemisen seurauksena. Useilla Vanajaveden vesistöalueen rannoista on edelleen havaittavissa järven aikaisempi muinaisranta, esim. Hämeenlinnan alueella tasolla n. 81,5 - 82,5 m mpy (Kaipainen *et al.* 2009).

Korkeusmalli 25 x 25 m - Copyright maanmittauslaitos & S.-L. Seppälä 2002

★ rautakautinen kohde ○ muinaislinna

Kuva 4. Korkeusmalli Vanajaveden alueesta Seppälä *et al.* 2001 mukaan (s. 27). Vaaleansininen väri (alle 82,5 m mpy) osoittaa Vanajaveden korkeinta rantaa, sininen (79,4 m mpy) nykyistä keskikorkeutta ja tummansininen Vanajaveden kuroutumispintaa Ancy-lusjärvestä Auerin (1924, 1968) mukaan. Rautakautiset kohteet ja muinaislinnat Vanajaveden laaksossa on merkitty kartalle symbolein.

Transgressiivinen veden pinnan nousu on siis edistänyt rantojen soistumista ja turpeen muodostumista. Vedenpinnan nousun myötä Vanajaveden yhtyi useita pienempiä järviä sen eteläpuoleista Janakkalan Kernaalanjärveä myöten, jonka pinta on nykyään suunnilleen samassa tasossa Vanajaveden kanssa. Alati kohoava vedenpinta aiheutti myös voimakkaita tulvia, mistä oli harmia erityisesti maanviljelylle. Siksi koskia perattiin laajalti vedenpinnan nousun hallitsemiseksi. Vasta Kuokkalan kosken perkaamisen jälkeen vuonna 1857 Hämeenlinnan kaupunki liittyi lopullisesti mantereeseen. Vedenpinnan nousu jatkuu edelleen Vanajaveden eteläpäässä, nykyisin noin 1 mm vuosivauhtia.

Kaikki selvitysalueet kuuluvat Natura 2000 -suojeluverkostoon. Lintuvesikohteet, Hattelmalanjärvi, Ansionjärvi, Kriipi, Vanajanselän muut luodot, Saarioisjärvi, Tykölänjärvi ja Ahtialanjärvi, voidaan jakaa karkeasti kahteen tyyppiin; reheviin järviin ja karuihin selkävesiin. Useat rehevistä järvistä ovat hiljalleen kasvamassa umpeen. Siksi nämä kohteet vaativat aika ajoin radikaalejakin kunnostusmenetelmiä, kuten vedenpinnan nostoa, ruoppausta ja vesikasvillisuuden niittoa. Useat järvistä ovat suosittuja retkeily- ja virkistysalueita ja niille on perustettu esim. pitkospuureittejä, luontopolkuja ja lintutorneja. Järvien ennallistamis-, hoito- tai kunnostussuunnitelmat ovat osa laajempaa hoito- ja käyttösuunnittelua, joihin usein liittyy mm. ruoppauksia ja muita vesistökuunnostuksia (Mäkinen 2007).

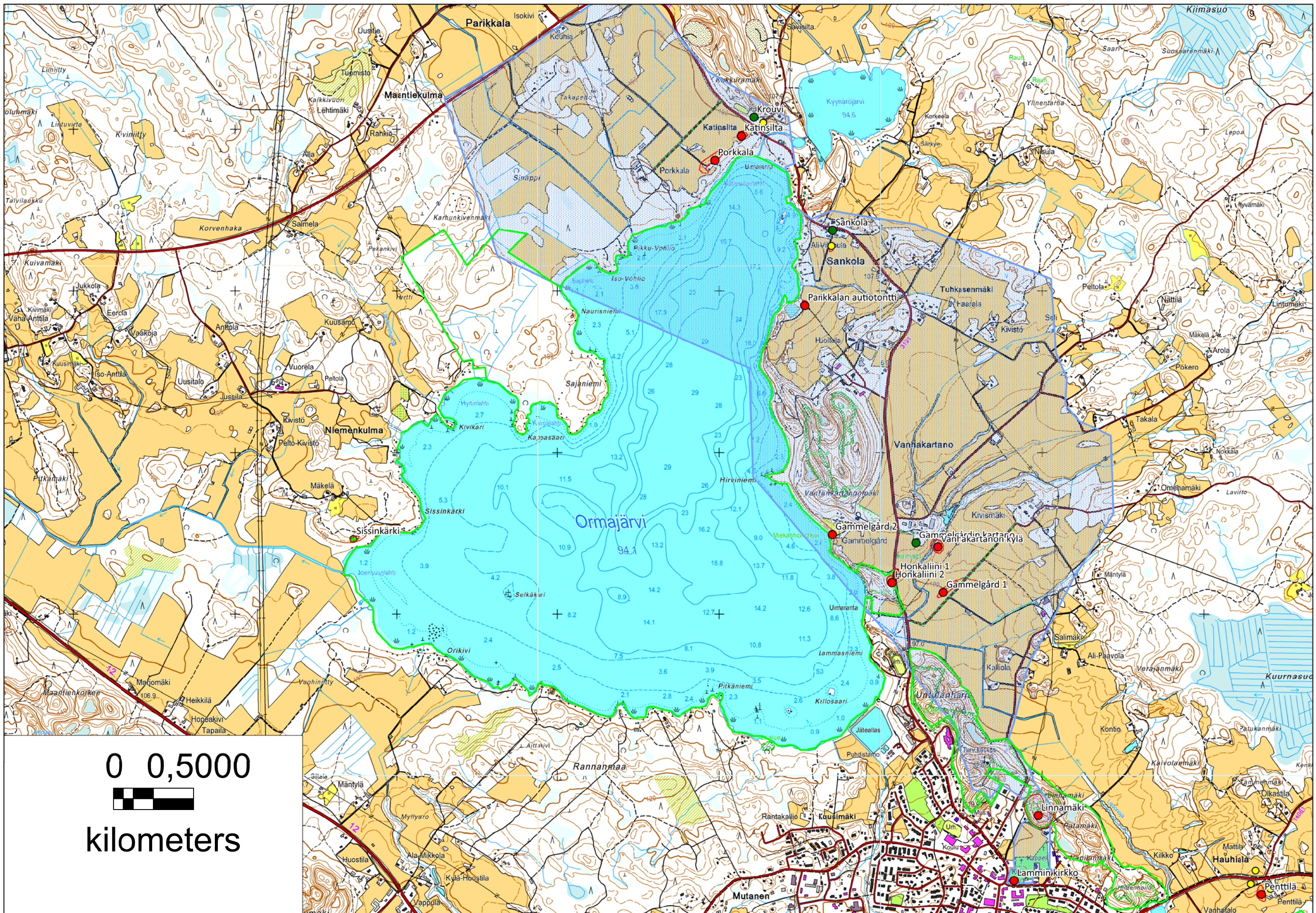
3.1 Kanta-Hämeen kohteet

3.1.1 Ormajärvi

Hämeenlinnan Lammilla sijaitseva luontaisesti ravinteikas Ormajärvi muodostaa läheisen Untulan-Hiidenhoilon harjualueen kanssa valtakunnallisesti arvokkaan luontotyyppien kokonaisuuden (Kuva 5). Ormajärvi on lähdevaikutteinen harjunlievejärvi, jonka vesikasvillisuus on myös erityinen. Ormajärvi kuuluu Janakkalan Korpiylänköön, jota rytmittävät harvaan asutut moreeni- ja harjuselänteet, pienet vesistöt sekä laakeat viljelyalueet. Alueella on muutamia korkeita vedenkoskemattomia alueita. Ormajärvi kuuluu Toisen Salpausselän vyöhykkeeseen, jota hallitsee kolme luode-kaakkosuuntaista harjuksoa sekä niiden reunamuodostumat. Kallioperä on pitkälti kiillegneissia. Ormajärven vedenpinta on nykyään 94,1 m mpy ja sen rannoilla on matalia, hienorakenteisten kerrostumien peittämiä painanteita, jotka on raivattu varhain viljelymaaksi. Ormajärvessä ja sen luoteispuoleisessa Kuohijärvessä on merkkejä jäätiköitymisen viime vaiheen altaisiin syntyneen jääkielekkeen liikkeistä kohti pohjoisluodetta. Alueella on runsaasti pohjamoreenia, mikä tasoittaa maaston muotoja ohuehkoina kerroksina. Sen kaakkoisrannan suojellulla Untulanharjulla on rehevää kasvillisuutta ja pähkinäpensaslehtoja, jotka on seurausta aikoinaan jäätikkökikerrostumien paikalle levittämästä ravinne- ja kalkkipitoisesta lössimäisestä hietakerroksesta. Ormajärven ympäristö on ollut Baltian jääjärven loppuvaiheessa ja Yoldiameren varhaisvaiheessa yli 20 m syvän veden peitossa. Pohjaan kerrostui tuolloin lustosedimenttejä, joiden päälle kasaantui Yoldiavaiheessa tasakoosteisia sedimenttejä. Suot ovat syntyneet harjujen reunoille tai umpeenkasvaneiden vesistöjen yhteyteen. Suurin osa Ormajärven lähialueen soista on saravaltaisia ja niitä on ojitettu viljelykäyttöön. (Haavisto-Hyvärinen *et al.* 1984, Mäkilä & Grundström 1993.)

GTK on tehnyt turvetutkimuksia järvestä n. 3 km itään sijaitsevilla Kuurnasuolla ja Lamminjärvellä, jotka ovat aikoinaan olleet yhteydessä Ormajärveen ja mihin niiden vedet edelleen laskevat. Kuurnasuo on rahkavaltainen ja se on syntynyt sekä metsämaan soistumana että järven umpeenkasvuna. Lamminjärven suo on erinomainen esimerkki paikallisen pienvesistön umpeenkasvusta; sen reunoilla on saravaltaisia turpeita,

Kuva 5 Ormajärven maastokartta

0 0,5000

kilometers

keskiosa on karkeadetritusliejua, jota peittää noin 0,5 m paksu saraturve. Läheisistä pohjavesialtaista, kuten Vanhankartanonmäen muodostumasta, purkautuu vettä Ormajärveen. Viljelymaat sijaitsevat pääosin karkeilla hietamailla, jotka ovat soveltuneet kevyinä maalajeina myös varhaiseen viljelyyn (esim. Vanhanen & Koivisto 2015). Metsät ovat hyvin kuusivaltaisia Ormajärven ympäristössä, mikä selittyy maaperän poikkeuksellisella viljavuudella. (Haavisto-Hyvärinen *et al.* 1984, Mäkilä & Grundström 1993.)

3.1.2 Ansionjärvi

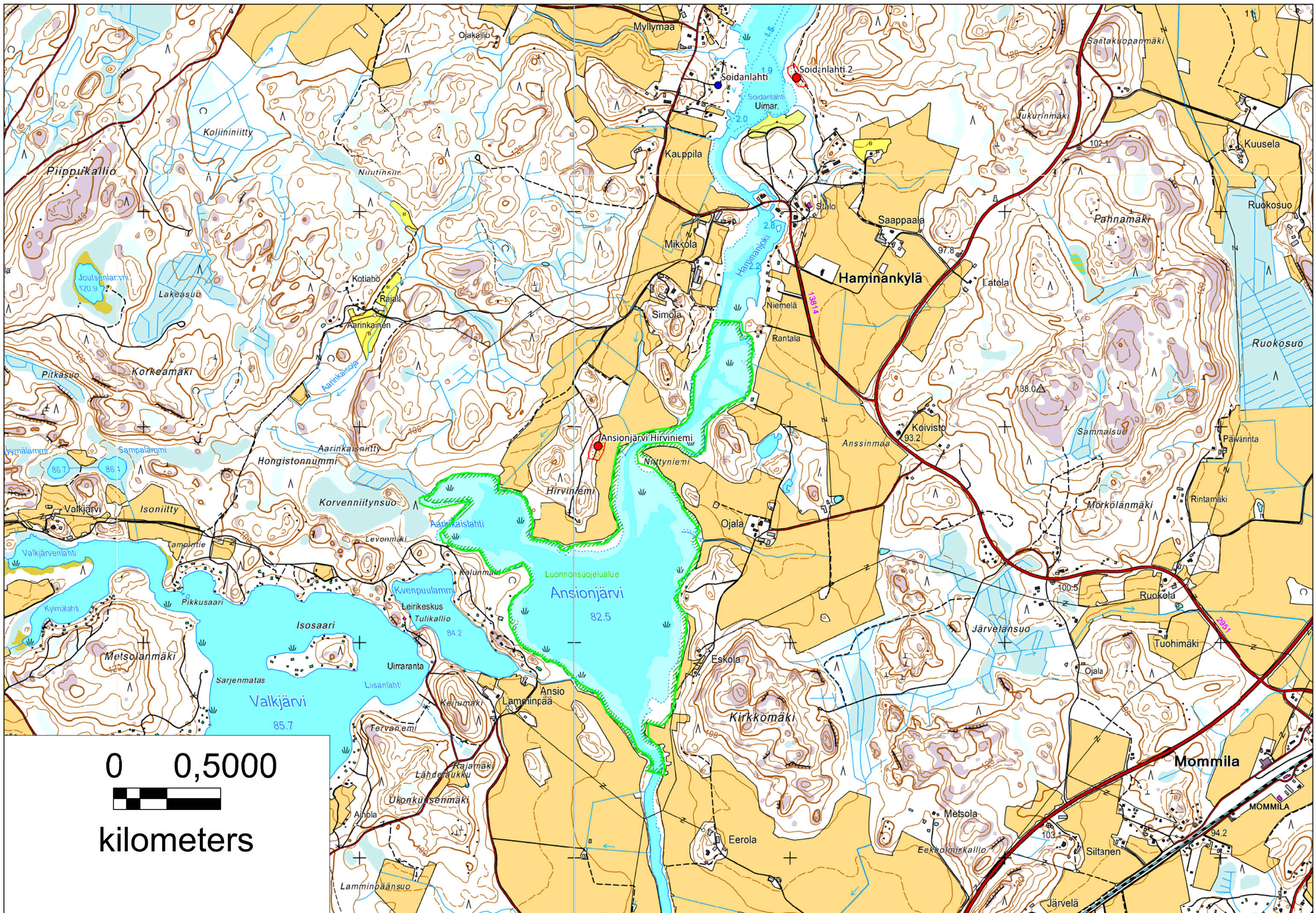
Ansionjärvi on Puujoen keskivaiheilla sijaitseva läpivirtaamajärvi, joka on valtakunnallisesti arvokas lintuvesi (Kuva 6). Ansionjärvi kuuluu Salpausselän-Puujokilaakson viljelymaisemaan, mille on tyypillistä laajojen peltoaukeiden ja korkeiden harju- ja moreenimuodostumien vuorottelu. Laaksoa halkovat Puujoki, Vantaanjoki ja Mustijoki. Ansionjärvi on Vanajaveden latvajärvi, jonka vedet virtaavat Puujokea, Kernaalanjärveä ja Hii-denjokea pitkin jatkuen Hämeenlinnaan. Hausjärvi kuuluu Salpausselkien vyöhykkeeseen, jonka reunamuodostumat syntyivät noin 11–10 000 vuotta sitten. Jään reuna pysyi paikallaan pitkiä aikoja, jolloin alueille kerrostui runsaasti maa-ainesta. Jäätikön virtaussuunnat erottuvat kallioiden uurteissa ja jäätikkökikerrostumat kulkevat luode-kaakkosuunnassa. Maaston muotoja tasoittaa pohjamoreeni. Ensimmäinen Salpausselkä ja sen reunamuodostuma kulkevat Ansionjärven kaakkoispuolella, joka kohoo sitä ympäröivältä savi-kolta noin 30 m mpy korkeuteen. Koko alue oli jäätä vapauduttuaan veden peitossa. Ansionjärven koillispuolen Ruokosuolla on tehty GTK:n turvetutkimuksia. Suurin osa Hausjärven soista on ojitettu ja muutettu metsätalousalueiksi. Soiden reuna-alueet on raivattu viljelymaaksi. Maanpintaan tiheä pohjavesi lisää alueen kosteikkokasvillisuutta ja edistää siten soistumista. (Kukkonen *et al.* 1988.)

3.1.3 Hattelmalanjärvi

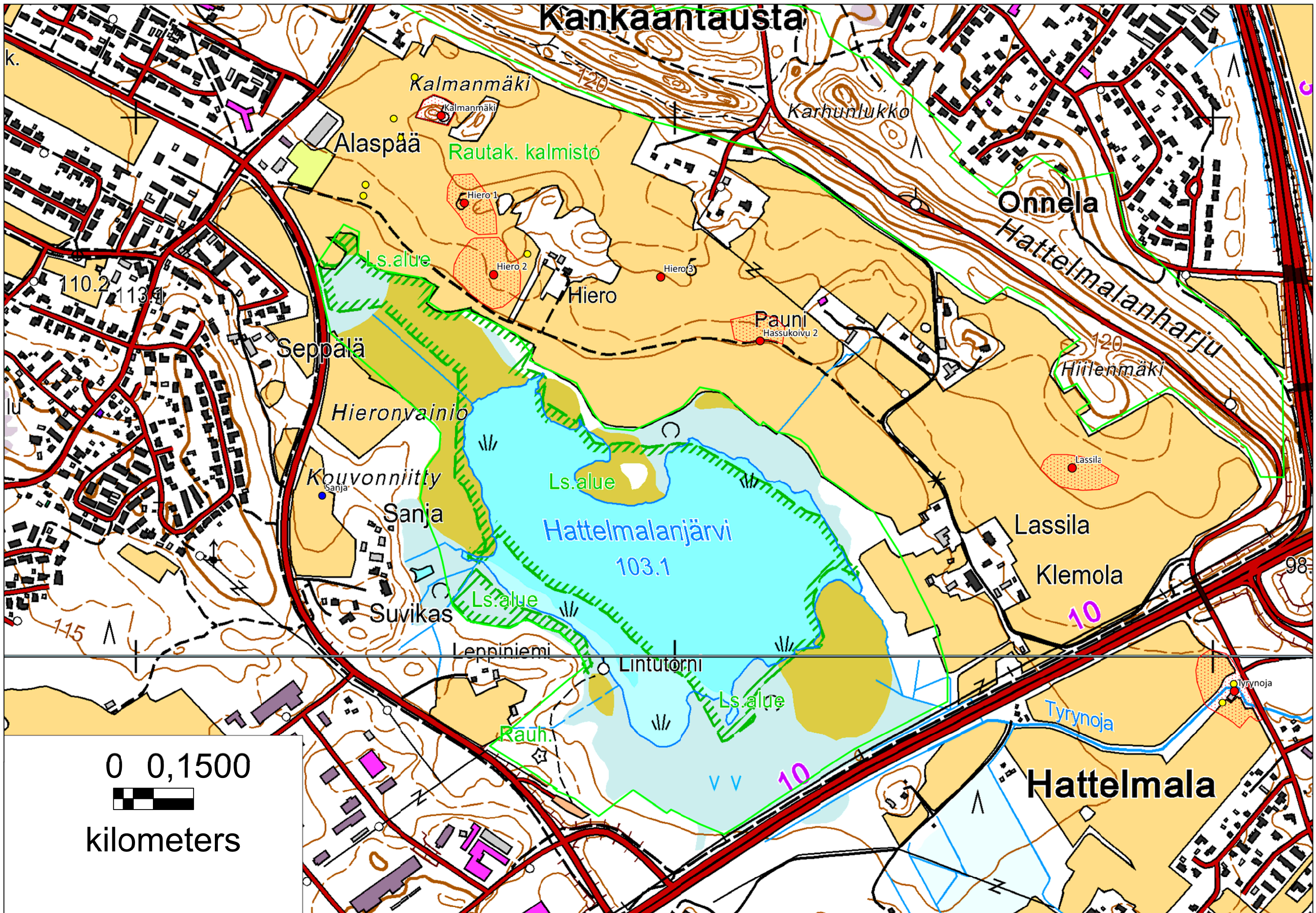
Hattelmalanjärvi on pieni, noin 60 ha laaja pitkälle umpeenkasvanut järvi Hämeenlinnan keskustan tuntumassa (Kuva 7). Sen läheisyydessä on runsaasti asutusta ja viljelyalueita. Järvi kuuluu Hämeenlinnan vesistöalueeseen ja se rajoittuu savi-, hiesu- ja hiekka-alueisiin. Vanajavesi kuroutui Itämerestä Ancylysvaiheessa, noin 8 500 vuotta sitten. Vanajavesi laskee luoteeseen ja sen lasku-uoman kynnyksen korkeus Lempäälän Kuokkalankoskella oli aiemmin noin 82 m mpy. Koska maankohoaminen on voimakkaampaa luoteessa Lempäälässä, veden pinta nousee Hämeenlinnassa noin 1 mm vuosivauhdilla. Nykyinen maankohoaminen alueella on noin 50 cm/100 v. Vanajaveden laaksoille ovat tyypillisiä pitkänomaiset, luode-kaakkosuuntaiset muodot kallioperän murroslaaksoissa, vesistöissä, harjuissa ja moreeniselänteissä. Paikalliset korkeusvaihtelut ovat suuria, kuten Hattelmalanharjulla järven koillispuolella. Vallitsevana maalajina on moreeni. Harjut ovat syntyneet jäätikkökikerrostumiin, joista Hattelmalanharju on osa samaa järjestelmää. (Haavisto-Hyvärinen *et al.* 1989.)

Hattelmalanjärven alue on kosteikkoarkeologisesti hyvin mielenkiintoinen. Suuri osa Hämeenlinnan alueesta paljastui veden alta Ancylysvaiheessa noin 9 500 vuotta sitten. Soistuminen alkoi altaiden kurouduttua muinaisesta Itämerestä sen Ancylysvaiheessa, noin 9 500–8 000 vuotta sitten, jolloin soistumisolosuhteet olivat suotuisat. Alueen suot ovat siten maaperägeologisesti hyvin vanhoja. Soita on muodostunut laajalti Vanajaveden, Hattelmalanjärven ja muiden alueen järvien rannoille, moreenialueiden notkelmiin, painanteisiin ja harjujen liepeille. Saravaltaisia soita paljastui vedenpinnan 2–3 m laskun jälkeen jo vuonna 1819–24 ja 1857–62. (Haavisto-Hyvärinen *et al.* 1989). Huomionarvoista on, että suuri osa turvemaista sijaitsee edelleen Vanajaveden pinnan alla, mikä on mielenkiintoista myös seudun kosteikkoarkeologista potentiaalia arvioitaessa. Hattelmalanjärvi on erinomainen esimerkki matalasta, umpeen kasvavasta järvestä. Sen pohjalla on paksuja liejukerroksia ja saraturpeessa runsaasti kortteen ja järviruo' on jäännöksiä. Vanajaveden varren soiden liejukerroksista on löytynyt myös vesipähkinän (*Trapa natans*) piikikkäitä hedelmiä

Kuva 6 Ansionjärven maastokartta

0 0,5000
kilometers

(Stén & Moisanen 2002), joita esihistorialliset yhteisöt ovat hyödyntäneet ravintonaan ja joiden runsas esiintyminen kertoo aiemmin vallinneista lämpimämmistä ilmastovaiheista.

GTK on tehnyt Hattelmalanjärvellä myös turvetutkimuksia (Stén & Moisanen 2002). Järveä ympäröivän suon pinta on 103–104 m mpy (järvi 103,1) ja sen vedet laskevat koillisessa Tyrynojaa pitkin Vanajaveden. Suurin turpeen paksuus (2,7 m) on todettu Hattelmalanjärven eteläreunalla ja suon pohjamaalajeina ovat hiesu ja hietä, joita altaan syvimmissä kohdissa peittää noin 170 cm paksu liejukerros. Suo on alkanut kehittyä umpeenkasvun seurauksena ja soistumisprosessi jatkuu edelleen. Metsämaan soistuminen on edelleen laajentanut suota järven ympäristöön. Soita on raivattu ja kuivatettu viljelymaaksi tai otettu metsätaloukseen käyttöön. Turvemaita on täytetty myös rakennusmaaksi täytemaakerrosten avulla.

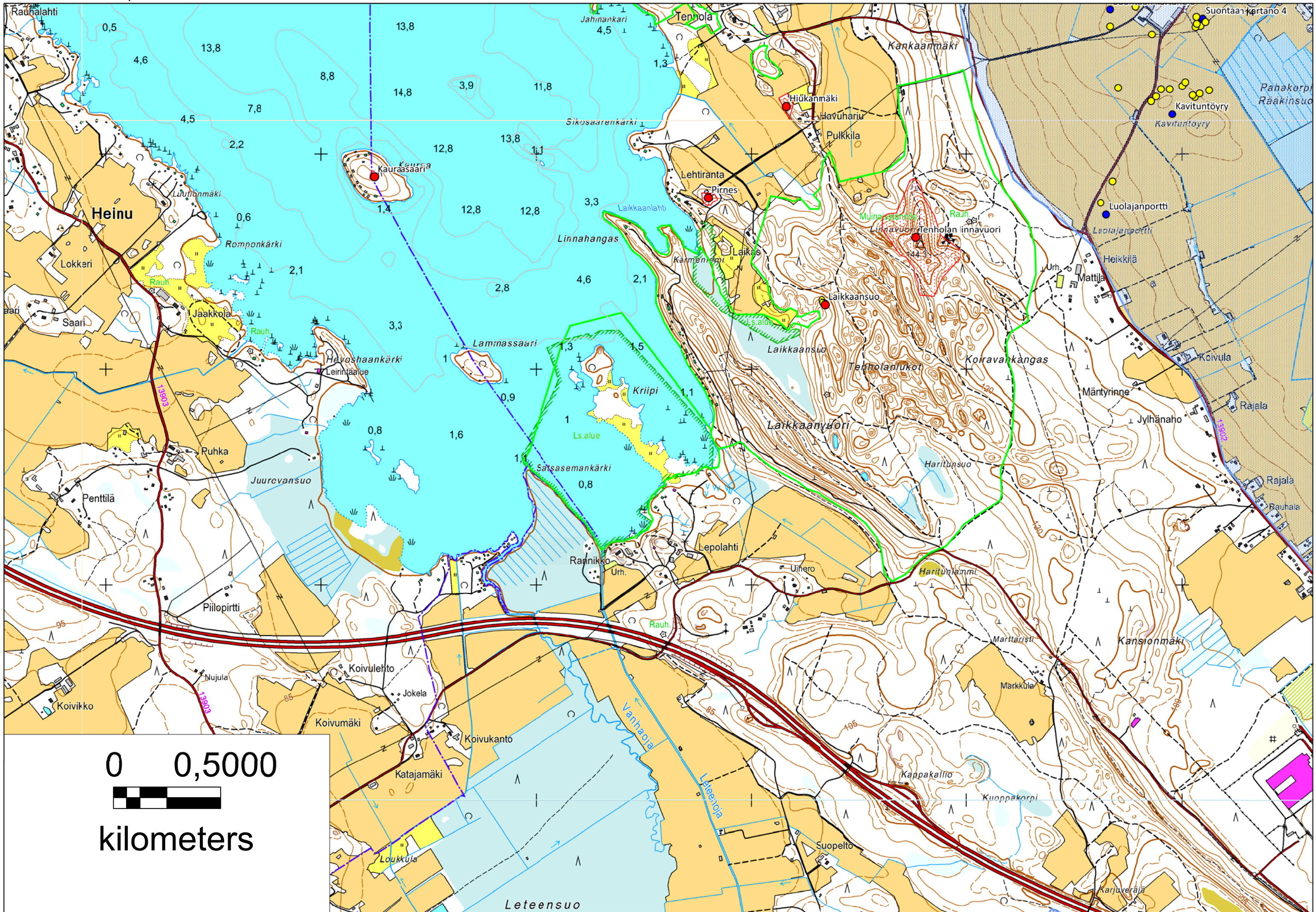
3.1.4 Kriipi

Kriipi on Vanajanselän eteläisin niemi, joka sijaitsee Hattulassa (Kuva 8). Luontaisesti rehevän Vanajaveden rannoilla on useita linnustollisesti arvokkaita alueita, jotka on linnustolle tärkeä pesimis-, levähtämis- ja ruokailualueita. Vanajaveden laakso on maakunnan alavinta aluetta. Maisemallisesti leimaa-antavia ovat vesitöt, niiden suuntaisesti kulkevat harjut ja hyvin pitkään käytössä olleet viljelymaat. Vanajaveden laakson pienilmasto on kasvun ja lajiston suhteen erittäin suotuisa, joten seudulle onkin muodostunut asutuskeskitymiä jo varhain.

Mannerjäättikkö vetäytyi alueelta noin 11 500 vuotta sitten. Suurin osa Hattulaa paljastui meren alta Ancy-lusjärvivaiheessa, noin 10 800–9 000 vuotta sitten, jolloin myös soistuminen alkoi. Hattulan suot ovat siten geologisesti hyvin vanhoja. Kriipin lounaispuoleinen Leteensuo rajoittuu turve- ja savipeltoihin sekä etelässä moreeniin (Suomi *et al.* 2010). Leteensuon vedet laskevat suon itäreunan Vanhaojaa pitkin Kriipin suoje-lualueen reunalle Vanajanselälle ja etelässä Lehijärveen. Syvimmat turvekerrokset sijaitsevat Vanajaveden vaihtelevan vedenpinnan takia järven pohjassa. Suurin havaittu turpeen paksuus on jopa 10,2 m Leteensuon koillisosassa, Kriipin läheisyydessä. Suon pohja on epäsäännöllistä savipohjaa, jonka päällä on noin 2 m liejukerros muistona Leteensuon muinaisjärvivaiheesta. Leteensuon ympäristö on pitkälti savivaltaista tasankoa, jonka päälle on kerrostunut hiesua ja hietaa rantavoimien vaikutuksesta. Korkeuserot ovat myös pieniä, alle 5 m.

Vanajaveden kuroutuessa itsenäiseksi altaaksi Ancy-lusjärvivaiheessa, sen pinta oli alueella noin 8 m nykyistä alempana. Kallistuminen ja transgressio edesauttoivat sen rantojen tulvimista, ja vuoteen 1857 mennessä vedenpinta oli noussut vähintään tasolle 82 m mpy, jonka jälkeen sitä laskettiin nykyiselle tasolle (79,4 m mpy). Transgression aikana läheinen Lehijärvi, Kriipin eteläpuolella sijaitseva Leteensuon jatke, oli ajoittain Vanajaveden lahtena. Läheisiltä Pahakorven ja Mervensuon liejuista on tavattu myös vesipähkinää (*Trapa natans*). Leteensuo on syntynyt Lehijärvestä Vanajaveden Heinunlahteen virtaavan Vanhaojan varteen. Leteensuo on ollut merkittävä koekenttä Suomen suoviljely-yhdistyksen turvemaiden viljelytutkimuk-sissa. (Kejonen *et al.* 1988.)

Kuva 8 Kriipin maastokartta

0 0,5000
kilometers

3.2 Pirkanmaan kohteet

3.2.1 Kukkia

Kukkiajärvi on valtakunnallisesti arvokas vesiluontokohde ja Pohjois-Euroopan vesikasvistoltaan edustavimpia järviä, mille luonteenomaista ovat jylhät kalliorannat, lohkariekot ja kalliopaljastumat (Kuva 9). Se on osa Kokemäenjoen vesistöä ja kuuluu Hauhon reittiin. Hauhon reitin latvavedet laskevat Kuohijärven ja Kukkiän kautta Iso-Roineeseen, mistä reitti jatkuu Ilmoilanselän ja Pinteleen kautta Mallasveteen. Täältä reitin vedet laskevat edelleen Valkeakosken Apian kautta Vanajaveden Kärjenniemenselkään. Längelmäveden-Hauhon reitille on ominaista luontainen vesien kirkkaus ja karuus, koska valuma-alueella on vain vähän soita. Pääosa Kukkiasta kuuluu Pälkäneelle (ent. Luopioinen) ja pieni osa Hämeenlinnalle (ent. Hauho). Kukkia on suuri järvi, jonka keskisyvyys on noin 6 m ja syvin kohta yli 30 m. Järvessä on paljon saaria ja niemiä, jotka jakavat vesialuetta sekä pari laajempaa selkää. Kukkiassa esiintyy harvinainen vesisaniainen ormio (*Pilularia globulifera*) ja järvi tunnettiin aiemmin myös nimellä Evijärvi. (Antikainen *et al.* 2016.)

Jäätikön voimakkain virtausuunta Kukkiän alueella on ollut luoteesta kaakkoon ja se vapautui jäätiköstä noin 10 000 vuotta sitten. Sulamisvaihetta seuranneen Yoldiameren pinta oli tämän jälkeen korkeustasolla noin 150 m mpy. Maaston painaumia peittää ohut moreenipeite, jonka pinta on usein huuhtoutunutta kivistä hiekkamoreenia. Pitkä harjulaakso kulkee kallioiden lomassa Kukkiän etelärannalle saakka, joka muodostaa maisemallisesti kauniita pitkiä, kapeita niemiä Kukkijärveen. Suot sijaitsevat maaston painanteissa ja järvien rannoilla ja monet niistä ovat vesistöjen umpeenkasvun myötä soistuneita. Suurin osa soista on ojitettu ja otettu metsätaloukseen tai viljelymaaksi. (Kukkonen *et al.* 1990.)

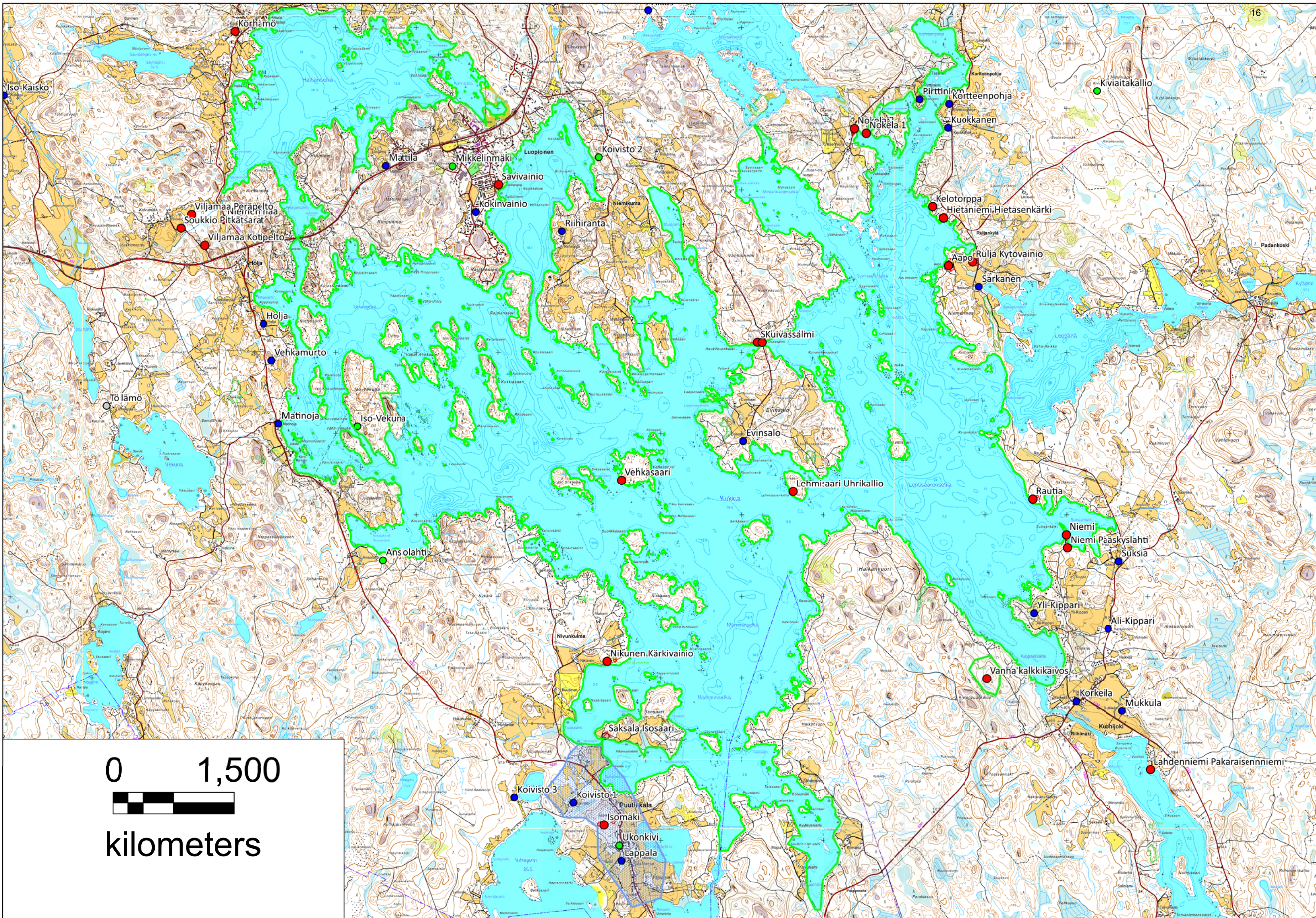
3.2.2 Ahtialanjärvi

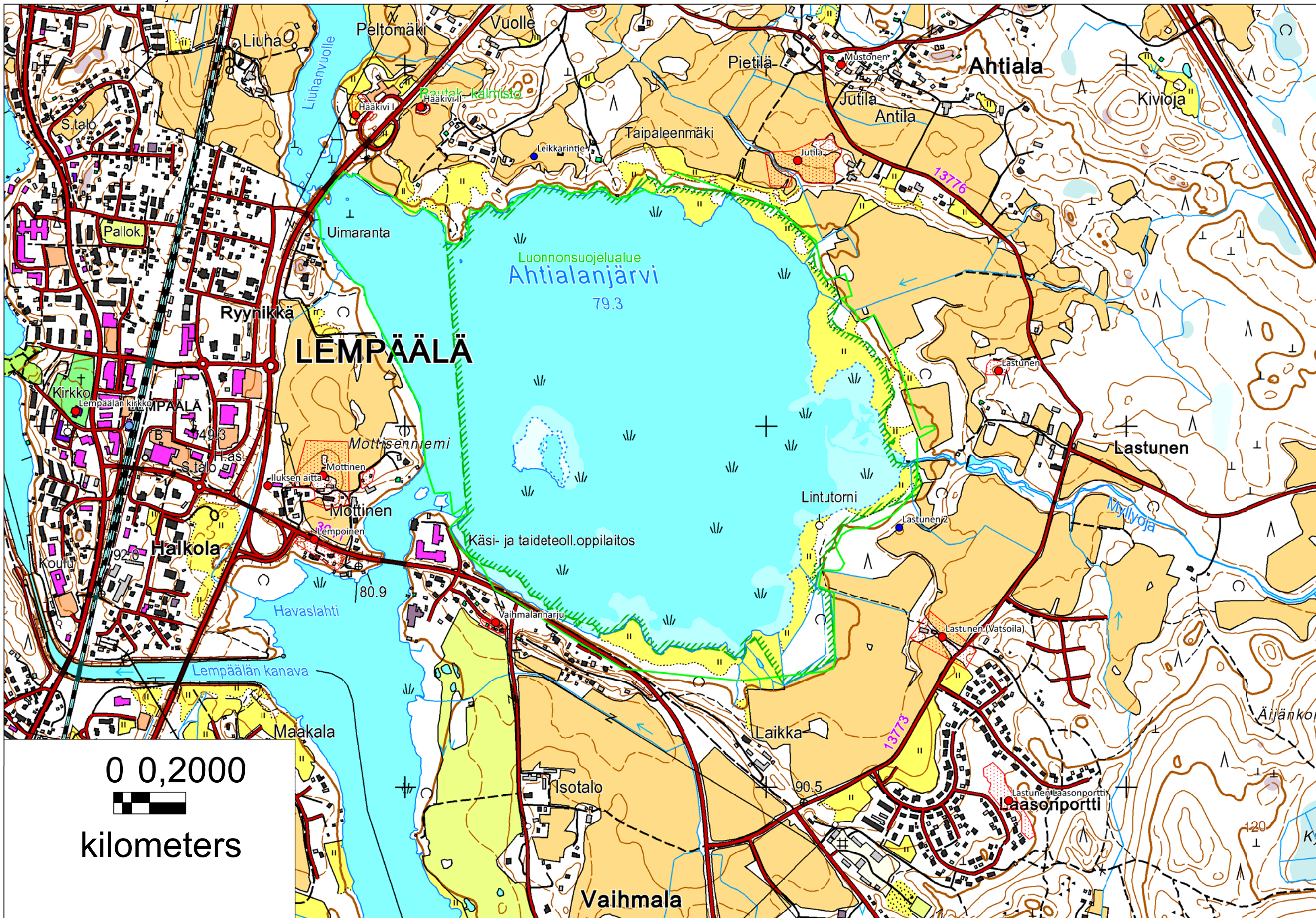
Ahtialanjärvi on melko suuri, matala ja rehevä lintujärvi Lempäälän keskustan tuntumassa (Kuva 10). Se kuuluu Kokemäenjoen vesistöön ja on lintuvesiensuojelualue. Järveä uhkaavat säännöstely, haitalliset luontaiset ja vieraslajit, maa- ja metsätalouden kuormitus, niiton ja laidunnuksen loppuminen sekä urheilu-, virkistys- ja muu vapaa-ajantoiminta (Antikainen *et al.* 2016).

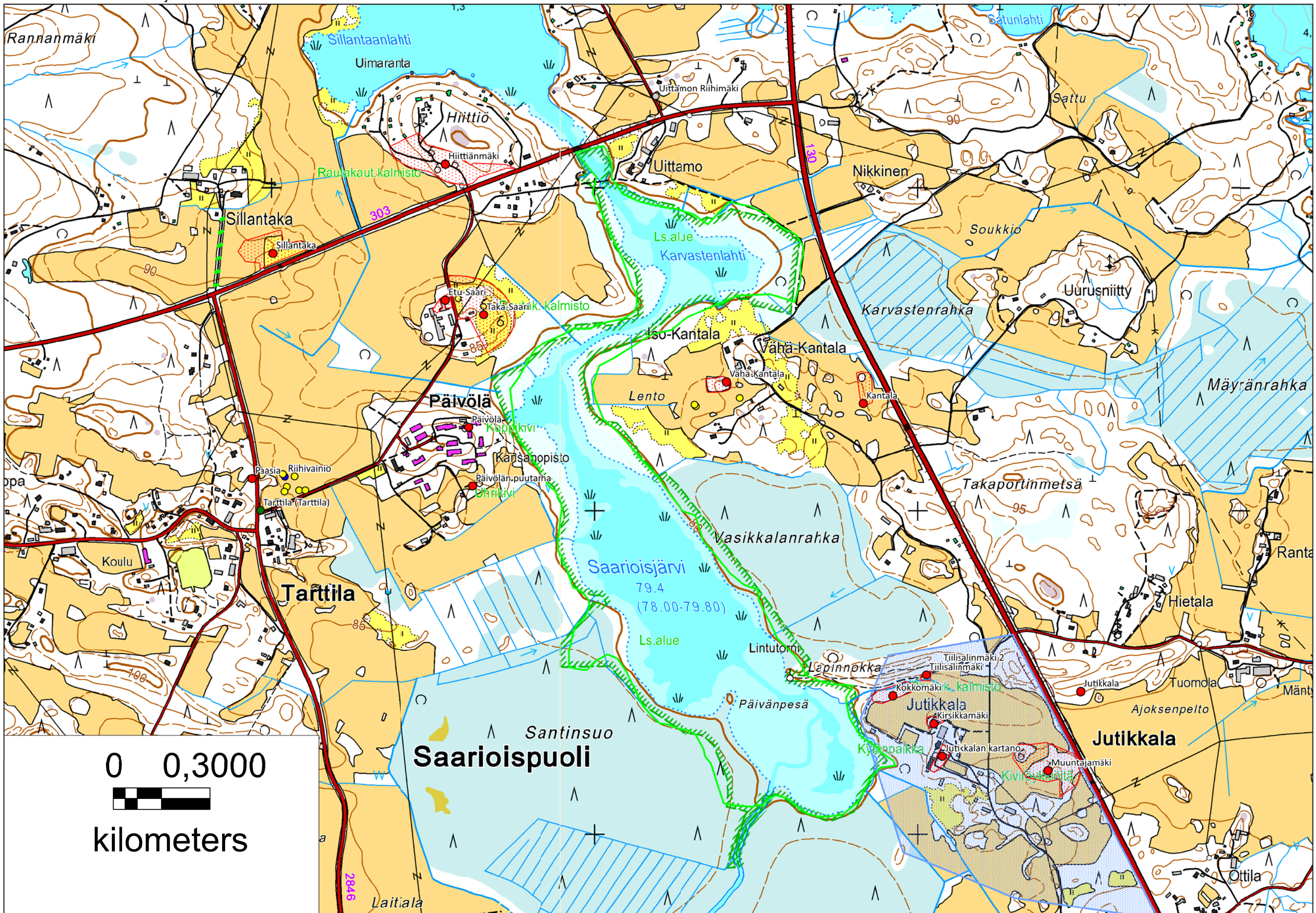
Lempäälän alue vapautui mannerjäätiköstä noin 11 000 vuotta sitten, mutta se jäi tämän jälkeen vielä Yoldiameren peittoon. Hienorakeiset maalajit ovat alueella pääasiassa lustosavia. Merkittävin harjualue kulkee Lempäälän keskustan kautta luoteesta kaakkoon. Nykyään maa kohoaa Lempäälän seudulla noin 5 mm vuodessa. Järven rantojen savikerrokset ovat monin paikoin ohuita ja Ahtialanjärven rantavyöhykkeille on paljastunut rannansuuntaisia, lohkaraisia moreenimaita. Yleisin maalaji on moreeni, joka verhoaa kallioperää ohuena kerroksena. Ahtialanjärven ympäristössä on myös jonkin verran liejusavia. Soita on syntynyt erityisesti järvien rannoille ja umpeenkasvun seurauksena ja niitä on ojitettu metsätalouden tarpeisiin ja viljelymaaksi. (GTK 2016.)

3.2.3 Saarioisjärvi

Valkeakosken Saarioisjärvi kuuluu läheisen Kriipin lintuniemen kanssa Vanajaveden suojeltuun lintualueeseen (Kuva 11). Luontaisesti rehevän Vanajaveden rannoilla on useita linnustoltaan merkittäviä alueita, joihin Saarioisjärvi ja Kriipi myös lukeutuvat. Uhkia sen luonnontilaisuudelle ovat maa- ja metsätalouden haja-kuormitus, umpeenkasvu ja vieraslajit (Antikainen *et al.* 2016).

0 0,3000
kilometers

Alueen alin kohta on Vanajavesi (79,4 m mpy) ja sen suurimmat korkeuserot ovat Rapolanharjulla. Saarioispuolen laajalla suoalueella on muutaman neliökilometrin laajuinen tasanko, jonka korkeuserot ovat alle 5 m. Karvastenrahkan suolla, Saarioisjärven muinaisella lahdella, on tehty GTK:n turvetutkimuksia. Maa-alasta lähes puolet on moreenia, josta pääosa on pohjareenia. Harjut ovat vanhoja jäätikköjokikerrostumia, kuten Rapola ja Saarioispuolella sijaitseva, itä-länsisuuntainen muodostuma, joka on jäänyt turpeen ja hienorakenteisten kerrostumien peittoon. Rantakerrostumia esiintyy erityisesti Rapolan harjun reunoilla, ja alueelta löytyy myös paljon merkkejä Vanajaveden pinnanlaskua vuonna 1857 edeltävästä rannasta. Laajimmat savikot ovat Saarioisjärven ympärillä.

Saarioispuolen seutu paljastui mannerjäätiköstä vajaat 10 000 vuotta sitten, jolloin se jäi kuitenkin suurelta osin Yoldiameren peittoon. Yksittäisiä saaria paljastui vähitellen Itämeren Ancylysjärvivaiheessa ja Vanajavesi kuroutui itsenäiseksi altaaksi vaiheen lopulla, noin 8 500–8 000 vuotta sitten. Soistuminen alkoi maape-rägeologisesti varhain alavimpien altaiden kurouduttua ja maan paljastuttua Ancylysjärvestä (Stén 1992). Järven vedenpinta oli tuolloin jopa 7–8 m nykyistä alempana. Järven lasku-uoman ollessa luoteessa Lem-päälässä voimakkaamman maankohoamisen alueella, altaassa vallitsi kuroutumisesta lähtien jatkuva transgressio. Vedenpinnan nousu hukutti alleen rantojen soita ja metsiä (ja suurella todennäköisyydellä myös arkeologisia kohteita), ja synnytti kerrossarjoja, joissa savi tai rantahiekka peittää turvetta. Viimeisen 2000 vuoden aikana Vanajaveden pinnan nousu, soistuminen ja ihmisen toiminta ovat muuttaneet voimakkaasti seudun maalajien jakaumaa. Erityisesti peltoviljely, maankuivatus ja kaivutyöt ovat muuttaneet maisemaa. Suot sijoittuvat pääosin Vanajaveden rannoille, erityisesti umpeen kasvavan Saarioisjärven ympäristöön. Järven muinaisen lahden, Karvastenrahkan, luoteispuolella oleva suo on savettu, eli otettu viljelykäyttöön peittämällä turvetta savikerroksella. Liejua on syntynyt muinaisjärvien altaisiin ja Vanajaveden rannoille. (Kejonen & Sten 1988.)

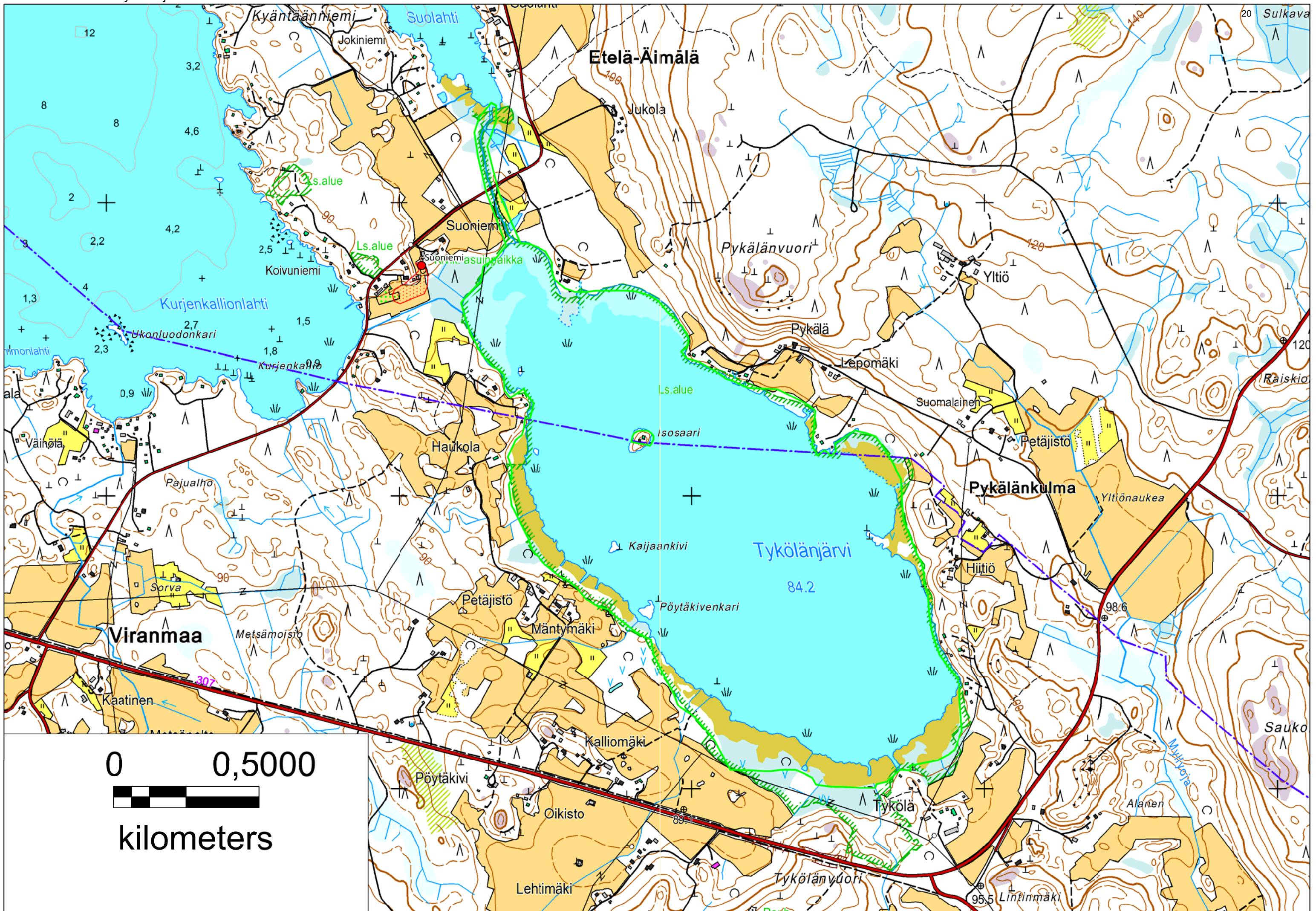
Liejukoita paljastui laajalti Vanajaveden laskun jälkeen, kun vedenpinta laski vajaat 3 m vuosina 1819–24 ja 1857–62. Olisi mielenkiintoista tietää, paljastuiko tuolloin kuiville jääneiltä rannoilta myös arkeologisia kohteita tai esineistöä. Siitä ei ole kuitenkaan mainintoja kirjallisissa lähteissä. Väinö Auer löysi nykyään lajistotamme kadonneen vesipähkinän (*Trapa natans*) piikikkäitä hedelmiä useista Vanajaveden rantasoiden liejukerroksista tehdessään turvegeologisia tutkimuksia alueella 1920-luvulla. Karvastenrahka, Saarioisjärven muinaislahti, on nykyään ojitettu tiheästi metsänkasvatusta varten ja se on kuivunut jo muuttuma-asteelle. Suo on syntynyt metsämaan soistuessa, kun pohjaveden pinta on noussut suoaltaassa. Tästä osoituksena on suon savipohjaa peittävät, kantojen ja liekojen sisältämät saraturvekerrokset. Lähes puolet Karvastenrahkan turpeesta on nykyisen Vanajaveden pinnan alla (Kejonen & Sten 1988).

3.2.4 Tykölänjärvi

Tykölänjärvi on arvokas lintuvesialue Valkeakosken ja Pälkäneen rajalla, jonka kasvisto on myös edustava (Kuva 12). Uhkia sen säilymiselle ovat maa- ja metsätalouden hajakuormitus, orgaanisen aineksen kasautuminen ja haitalliset vieraslajit (Antikainen *et al.* 2016). Seudun topografiaa hallitsevat luode-kaakkosuuntaiset maastoelementit sekä Vanajavesi etelässä ja Mallasvesi pohjoisessa. Maa-alasta noin 61 % on moreenia ja muinaisrantoja on havaittavissa mm. Mallasveden rannoilla noin 3–5 m nykyistä vedenpintaa korkeammalla.

GTK on tehnyt turvetutkimuksia mm. Limojärvensuolla, Tykölänjärvestä noin 3 km lounaaseen. Suo on syntynyt lammen umpeenkasvun seurauksena ja sen turvekerroksen suurin paksuus on noin 2 m (Kielosto *et al.* 1988). Valkeakosken suot sijoittuvat lähinnä järvien rannoille sekä savi- ja moreenialueiden painanteisiin. Kaupungin korkeimmat osat nousivat saarina muinaisesta Itämerestä eli Yoldiamerestä noin 10 000–9 500

Kuva 12 Tyköläjärven maastokartta

vuotta sitten. Soistuminen alkoi maaperägeologisesti melko varhain maa-alueiden paljastuttua Ancyclusjärvestä, noin 8 000 vuotta sitten. Jatkuvan transgression ja veden pinnan laskemisen vaikutuksesta rantaviiva on muuttunut vuosituhsien aikana merkittävästi. Vesipätkinähavaintoja on saatu Tyköjärven eteläpuolella sijaitsevasta Uskilasta. (Stén 1992.)

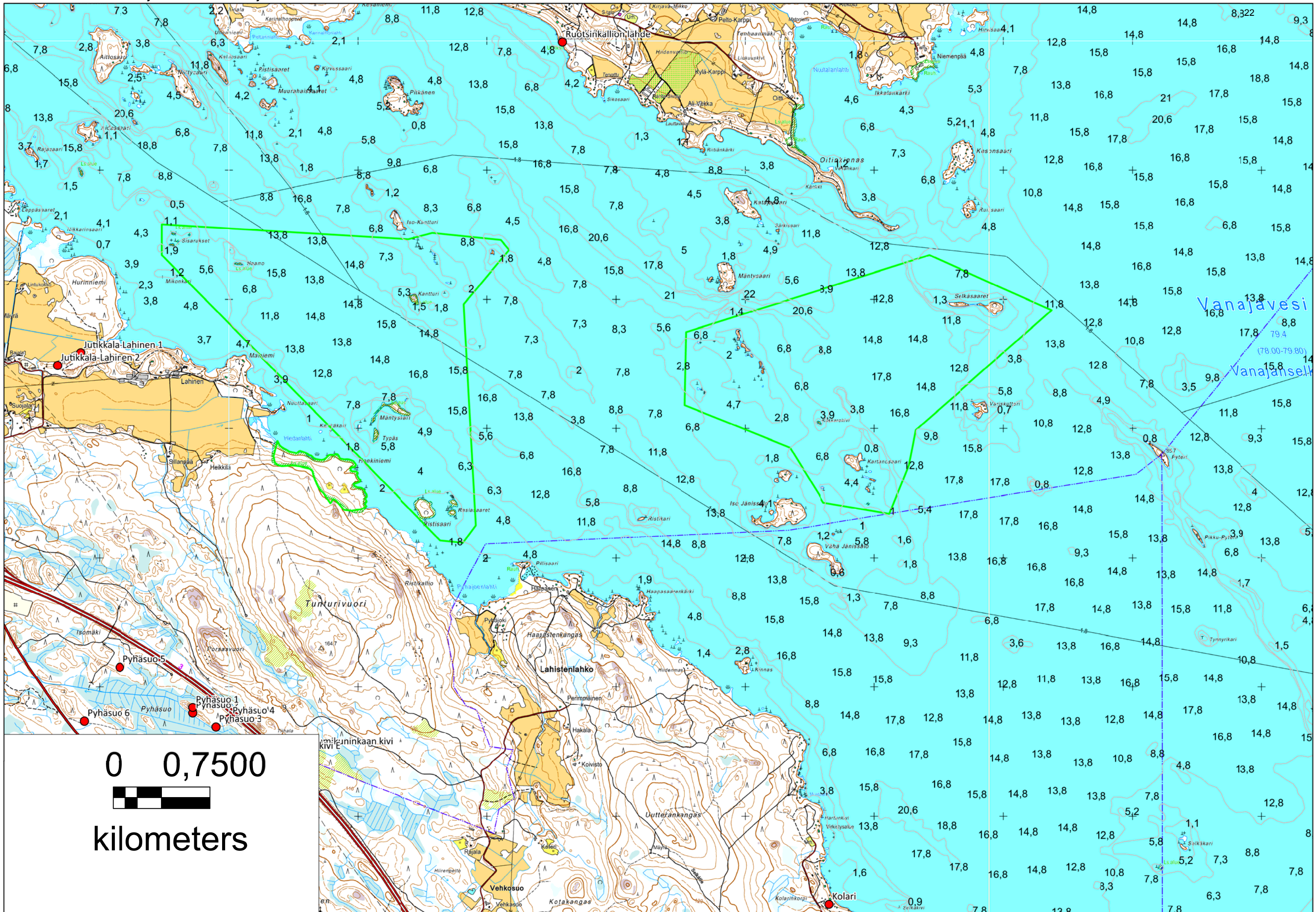
3.2.5 Vanajanselän lintuluodot

Selvitysalueeseen kuuluu myös kaksi Valkeakosken lintuluotoaluetta Vanajanselällä (Kuva 13). Vanajaveden laajimmat kallioalueet sijaitsevat Vanajaveden saarilla ja niemillä, joiden kallioperä on pääasiassa kiille- ja suonigneissiiä. Itse Vanajavesi on luontaisesti reheväksi luokiteltava järvi, johon ihmistoiminta on lisäksi selvästi vaikuttanut. Vanajaveden saaret ovat tärkeitä mm. loppilintujen pesimäalueena ja maiseman kannalta. Vanajaveden laakso on maakunnan alavinta aluetta. Maisemallisesti leimaa-antavia ovat vesistöt, niiden suuntaisesti kulkevat harjut ja hyvin pitkään käytössä olleet viljelymaat.

Jäätikkö suli Valkeakosken alueelta vajaat 10 000 vuotta sitten ja alue jäi ensin Itämeren peittoon. Se vapautui lopullisesti Itämerestä Ancyclusvaiheen lopulla ja Vanajavesi kuroutui itsenäiseksi altaaksi noin 7 500 vuotta sitten. Vanajaveden jatkuvan transgression ja 1800-luvun veden pinnan laskun vaikutuksesta ranta-alueet jatkuvat veden pinnan alle, joten niiden turvevaroja ei voi hyödyntää. (Kejonen *et al.* 1988.)

Selvitysalueeseen kuuluu kaksi suojeltua luotoaluetta Vanajanselän länsiosassa. Läntiset saaret ovat suhteellisen matalapiirteisiä ja kallioisia, kuten Kantturi, Haamo ja Sisaruksset. Osassa luodoista kallioperä on peittynyt muutaman metrin hiekkamoreenikerrokseen. Murroslinjojen suuntaisesti luoteesta kaakkoon ulottuvat suunnat kuvastuvat myös Vanajaveden lahtien suunnissa ja ne erottuvat myös Vanajanselän pohjan topografiassa. Selkäsaaret ovat osa laajempaa jäätikköjokikerrostumaa – harjua, joka kulkee suurelta osin Vanajaveden pinnan alla. Pitkä harjumuodostuma välillä Ruskeenkärki, Pikku Pyteri, Pyteri, Selkäsaaret ja Oitinkinnas erottuu myös hyvin Vanajanselän syvyyskäyrissä. Muodostuma on osa Hattulasta Sääksmäelle ulottuvaa harjujaksoa, joka on muodostunut kahden jäätikkökielekkeen saumakohtaan jääkauden loppuvaiheessa. Vanajaveden soravarat ovat suuret, mutta suuri osa sen jäätikköjokikerrostumista on jäänyt Vanajaveden pinnan alla. Vuonna 1857 lasketun Vanajaveden muinaisrantoja erottuu monin paikoin, mm. huuhtoumalouhikkoja Pytereissä ja pallekivikkoja Lammassaassa. (Kejonen *et al.* 1988.)

Kuva 13 Vanajanselän lintuluotojen maastokartta

Vanajavesi
Vanajanselkä

0 0,7500
kilometers

4. Järvien arkeologiset kohteet ja niiden kulttuuriperintöpotentiaali

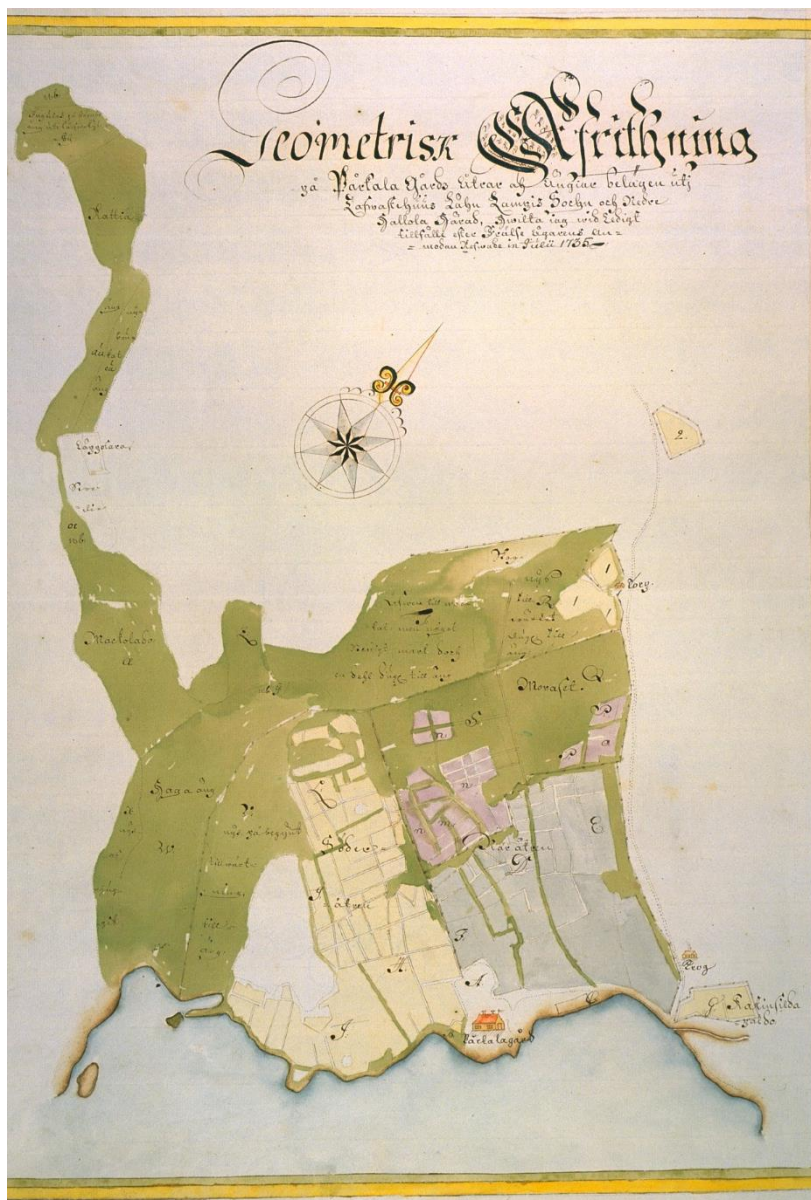
Arkeologiset kohteet muodostavat maiseman kulttuurisen perustan. Ihmiskasutus on luontaisesti hakeutunut hyvien resurssien äärelle, sopiville maastonkohdille ja maalajeille, sekä hyvien kulkuyhteyksien ääreen. Otollisille alueille on muodostunut toimintavyöhykkeitä, joilla on edelleen hyvin vahva arkeologinen signaali. Kanta-Hämeelle ja Pirkanmaalle tyypillisiä muinaisjäännöksiä ovat erityisesti rautakautiset kalmistot, asuinpaikat, kuppikivet ja uhrilähteet. Hämeessä on myös runsaasti keskiaikaisia asutuksen jäännöksiä ja julkisia rakennuksia, kuten kartanoita, linnoja ja kirkkoja. Karumpien järvien, kuten Kukkian rannoilla ja saarissa, on hyvin voimakas kivikautinen leima. Seuraavassa käydään läpi esiselvityksessä koottuja ja analysoituja tietoja kohdealueiden järvien arkeologisista kohteista ja niiden kulttuuriperintöpotentiaalin yleispiirteistä heijastettuna kohdealueen ympäristöön ja vesistöhistoriaan. Järvien kulttuuriperintöpotentiaalia on tarkasteltu pääosin 200 ja 400 m vyöhykkeinä mitattuna järvien nykyisestä rantaviivasta. Joillakin kohteilla vyöhyke on ollut laajempi johtuen lähikohteiden puuttumisesta. Ottaen huomioon Vanajaveden pinnanvaihtelut ja kivikautisten kohteiden suhteellisen vähäisyyden erityisesti vesistöalueen eteläosissa, on todennäköistä, että varhaisia kohteita on edelleen Vanajaveden ja siihen muinoin liittyneiden vesistöjen pohjassa sekä niiden rantojen kerrostumiin hautautuneina.

Kuva 14. Nykyään jo maisemasta kadonnut, uhrilähteenä pidetty lampi (Honkaliini 2) sijaitsee Ormajärven kaakkoisrannalla, aivan rautakautisen poltto- ja ruumiskalmiston (Honkaliini 1) vieressä. Kuva: Nils Cleve 1933/Museovirasto (F9154:1).

4.1 Hämeenlinna Ormajärvi

Ormajärven ympäristö Hämeenlinnan Lammilla on Hämeen keskiaikaisen asutuksen ydinaluetta, mistä merkkeinä ovat keskiaikaiset kartanot ja harmaakivikirkko. Ormajärven itärannan harjukso on tarjonnut ilmasto- ja maalaajominaisuuksiltaan hyviä edellytyksiä jo esihistoriallisen asutuksen muodostumiselle ja varhaisten viljelytekniikoiden harjoittamiselle. Alue on myös logistisesti otollisella paikalla harju- ja vesireit-tien solmukodassa. Alue kuuluu valtakunnallisesti arvokkaan rakennetun kulttuuriympäristön (RKY) piiriin (Lammin keskiaikaiset kartanot ja kirkko) (Museovirasto 2016b). Järven rantavyöhykkeen arkeologisen kulttuurivarannon perusteella Ormajärvi on ollut keskeisiä Sydän-Hämeen rautakautisen asutuksen keskittymiä.

Kuva 15. Adam Giökerin laatima maakirjakartta Porkkalan tilan mailta vuodelta 1735. Uittamon salmen rantaan on merkitty vanha krouvi (krog), joka on muinaisjäänösrekisterissä muuna kulttuuriperintökohteena. Kartta: KA h39: 9/1/vanhakartta.fi.

Ormajärven rantoja ovat inventoineet Jyri Saukkonen vuonna 1983 sekä Johanna Seppä ja Päivi Hakanpää vuonna 2004. Kaivauksia Honkaliinin kalmistossa ovat tehneet Nils Cleve vuonna 1933 ja Lennart Ehrnrooth vuonna 1964. Lisäksi Gammelgårdin miekanhiontakiveä on tarkastettu em. inventointien lisäksi pariin otteeseen (1933, 1998).

Järven rantojen 200 m tarkastelu- vyöhykkeellä sijaitsee viisi kiinteää muinaisjäänöstä, kaksi muuta kulttuuriperintökohdetta ja yksi mahdollinen muinaisjäänös (Taulukko 1 liitteenä). Valtaosa kohteista on rautakautisia kalmistoja ja asuinpaikkoja. Rannan 400 m tarkasteluvyöhykkeellä sijaitsee kaksi kiinteää muinaisjäänöstä ja yksi muu kulttuuriperintökohte. Suuri osa asuinpaikoista on ollut käytössä rautakaudelta keskiajalle ja pitkälle historialliselle ajalle saakka – osassa on merkkejä jopa kivikautisesta asutuksesta samoilla ranta-alueilla.

Erytysmaininnan Ormajärven rantojen kohteista ansaitsee Gammelgårdin miekanhiontakivi (Gammelgård 2, ks. kansikuva), joka sijaitsee järven itärannalla rantatiheikössä lähellä vesirajaa. Kivikautisesta asutuksesta viitteenä ovat Katinsillan, Sissinkärjen ja Sankolan kivikautiset kohteet. Useat Ormajärven rantojen

arkeologisista kohteista ovat moniperiodisia, mikä ilmentää rantojen hyödyntämisen ja ihmistoiminnan kerroksellisuutta ja järven monipuolisia resursseja ja suotuisaa ympäristöä kautta vuosituhansien (Kuva 15).

Arkeologisesti potentiaalisia ovat Orma- ja Kynnäröjärven välinen salmialue sekä voimakkaan rautakautisen arkeologisen signaalin omaava Vanhakartanon alue. Koska osa kohteista sijaitsee aivan rantaviivalla, esim. Gammelgård 2 miekanhiontakivi, matalassa rantavedessä voi myös olla vedenalaisarkeologista potentiaalia.

4.2 Hämeenlinna Hattelmalanjärvi

Hattelmalanjärvi Hämeenlinnan kaupungin tuntumassa muodostaa myös mielenkiintoisen arkeologisen kokonaisuuden Hattelmalanharjun tarjoaman maareitin ja Vanajaveden vesireitin solmukohtassa. Järvi on aikoinaan ollut osa Vanajavettä ja yhteys on säilynyt myöhemminkin Tyrynojan kautta. Vanajaveden pinnan laskun jälkeen Hattelmalanjärven soistuminen on kiihtynyt ja suuret osat sen rannoista ovat jääneet turvekerrosten alle. Vanha rantaterassi erottuu edelleen järven pohjoisrannan peltotien kohdalla korkeustasolla noin 105 m mpy. 1700-luvun alun kartalla (Kuva 16) tie ja kylän talot olivat vielä aivan rannassa.

Kuva 16. Niklas Avanderin laatimalla maakirjankartalla vuodelta 1703 Hattelmalanjärven ranta on ulottunut vielä nykyään käytössä olevalle peltotielle (korostettu punaisella). Myös talot olivat aivan rannan tuntumassa. Pohjoinen on koillisessa. Kartta: KA h89: 5/2 / vanhakartta.fi

Hämeenlinnan perusinventoinnit ovat tehneet Esko Sarasmo vuonna 1939 ja Jyri Saukkonen vuonna 1984. Uuden moottoritien linjauksen inventoinnin yhteydessä Hattelmalanjärven rantoja inventoivat Hannu Poutiainen vuonna 1987 ja Hans-Peter Schulz vuonna 1989. Pienempi kaavinventointi on tehty vuonna 2006 (Kirsi Luoto). Vanajaveden laakson inventoinnin yhteydessä Hattelmalanjärven rantojen kohteita on inventoinut myös Sirkka-Liisa Seppälä (1999). Tyrynojan rautakautista ja keskiaikaista asuinpaikkaa on tutkittu kaivauksin vuosina 1989–1990 (Eeva-Liisa & Hans-Peter Schulz). Rautakauden asutus Hämeenlinnan seudulla on ollut selkeästi maanviljelyvaltaista. Hyvät viljelymaat Hattelmalanjärven rannoilla on todennäköisesti raivattu jo varhain. Hämeen linnan tuntumassa sijaitsevan Vari-konniemen alueella maanviljelys alkoi siitepölytutkimusten mukaan keskisen rautakauden alussa, noin 380–480 jaa. (Vuorela & Kankainen 1991).

Suuri osa Hattelmalanjärven rantojen esihistoriallisista kohteista on siis havaittu inventoinneissa eikä niillä ole tehty yksityiskohtaisempia tutkimuksia (Taulukko 2 liitteenä). 200 m tarkasteluvyöhykkeellä sijaitsee kolme kiinteää muinaisjäännöstä, joista yksi on kivikautinen ja yksi rautakautinen asuinpaikka (Hiero 1 ja 2) sekä Kalmanmäen rautakautinen kalmisto. 400 m tarkasteluvyöhykkeellä sijaitsee neljä kiinteää muinaisjäännöstä; kivikautinen asuinpaikka Hassukoivu 2, rautakautiset asuinpaikat Hiero 3 ja Lassila sekä Tyrynojan ainakin rautakaudelle ja varhaiskeskiaikaan ajoittuva asuinpaikka.

Järven rannoilta on viime vuosina saatu uusia löytöjä myös kasvavan metallinilmaisinharrastuksen myötä. Kalmanmäen ja Hieron (1 ja 2) asuinpaikkojen läheisyydestä on saatu hiljattain Kansallismuseon kokoelmiin mm. pronssivartaan katkelma, hopeaesineen katkelma, hevosriipuksen puolikas, vyönhela sekä rautaniitti tai nappi.

Kuva 17. Rautakautisia pronssikoruja ja niiden katkelmia Hattelmalasta nykyisen moottoritien liittymäalueelta löydetystä kätköstä, joka löytyi kiven juureen haudattuna vuonna 1925. Kuva: Esa Suominen/Museovirasto (AKD32592).

Hattelmalanjärven rantojen kohteilla on siis vielä paljon arkeologista tutkimuspotentiaalia, koska niiden rajaukset ja määrittelyt perustuvat pitkälti hieman hajanaisiin ja sattumanvaraisiin inventointi- ja metallinilmais löytöihin, jotka on tehty pellon pintakerroksista. Kohteet sijaitsevat melko säännönmukaisella vyöhykkeellä järven koillisrannalla, Hattelmalanharjun ja järven välisellä suojaisalla vyöhykkeellä. Lisäksi Hattelmalanjärven vesistöyhteys Vanajaveteen ja sen soistumishistoria tarjoaisivat mielenkiintoista aineistoa seudun asutushistorian tutkimiseksi muuttuvassa ympäristössä pitkällä aikavälillä. Huomionarvoista myös on, että järven rantojen kosteikot ovat voineet säilöä kerrostumisissaan hyvin orgaanisia materiaaleja, joita ei muutoin ole enää kuivan maan kohteilla löydettävissä. Kivikautisten kohteiden vähäisyys voi myös olla

merkinä järven pohjaan hautautuneesta varhaisemmasta arkeologisesta asutuskerrostumasta, joka on jäänyt Vanajaveden pinnan alle sen transgression myötä. Mahdolliset kivilukautiset kohteet voivat kuitenkin olla hyvin syvälle hautautuneet järven pohjaliejuun ja turvemaille. Siksi ne voivat olla erittäin vaikeasti löydettävissä.

4.3 Hausjärvi Ansionjärvi

Ansionjärven rannoilta tunnetaan vain vähäisesti muinaisjäännöksiä (Taulukko 3 liitteenä). Syinä tähän voivat olla järven hieman syrjäinen sijainti tai arkeologisen tutkimuksen vähäisyys Hausjärvellä. Ansionjärven rantojen 200 m tarkasteluvyöhykkeeltä sijaitsee vain yksi kohde, Ansionjärven Hirviniemen kivilukautinen asuinpaikka. Kyseessä on asuinpaikka Ansionjärven pohjoispuolella, Haminanjoensuun länsirannalla, Hirviniemen itärinteessä matalan muinaistörmän päällä. Löytöinä vuoden 2000 inventoinnissa (Jussila) saatiin kvartsia. Lähimmät muut kohteet ovat järvestä noin 1 km etäisyydellä; kivilukautinen asuinpaikka Soidanlahti

2 ja kvartsi-iskosten löytöpaikka Soidanlahti.

Kohteiden vähälukuisuudesta huolimatta, Ansionjärven ja sen pohjoispuoleisen Mommilanjärvellä on selkeä kivilukautinen leima. Arkeologinen aktiviteetti on kuitenkin ollut Hausjärvellä huomattavan vähäistä. Ansionjärven rantoja ovat inventoineet em. Timo Jussilan lisäksi Jyri Saukkonen vuonna 1982. Ansionjärven läheisyydessä ei ole tehty lainkaan kaivauksia. Järven rannoilla olisi kuitenkin hyvä tehdä systemaattista inventointia. Erityisesti salmipaikat Ansionjärvestä etelään ja pohjoiseen olisivat kivilukautisen asutuksen kannalta optimaalisia. Myös järven luoteispuolelle jatkuva Korvenniittensuo, muinainen Ansionjärven suojaisa lahti, voisi olla kosteikkoarkeologisesti potentiaalin.

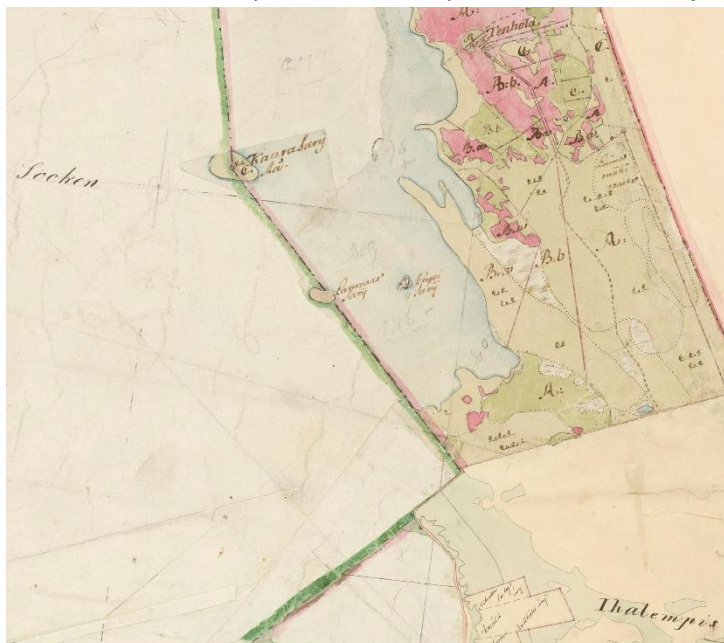
Kuva 18. Senaatin kartalla vuodelta 1873 Ansionjärven rannat näyttävät olevan pitkälti nykyisellään. Asutusta järven rannalla on vähänlaisesti. Kartta: Senaatin kartta, Uudenmaan ja Hämeen läänit, Helsingin, Hauhon ja Hollolan kihlakuntaa 1873. Kansallisarkisto.

4.4 Hattula Kriipi

Kriipin kohdealue on Vanajaveden Heinunlahden eteläisin niemi, jolla ei sijaitse tunnettuja muinaisjäännöksiä. Lähimmät kohteet ovat vasta noin 1 km etäisyydellä (Taulukko 4 liitteenä); Kauraasaaren ja Laukkaansuon historialliset kivirakenteet. Kauraasaaren kiveys on vanha rajamerkki, joka on ollut Hattulan Tenholan ja Hämeenlinnan (ent. Kalvolan) Heinun kylien rajana sekä Sääksmäen ja Hauhon kihlakuntien rajapaikkana (Kuva 19). Laikkaansuon kuusi kiviröykkiötä lienevät viljelyraunioita tai vanhoja rajamerkkejä. Pirneksen röykkiökalmisto sijaitsee Laikkaanlahden koillisrannalla, Lehtirannan tilan pihapiirissä, Kriipistä koilliseen, mistä löytöinä on mm. keihäänkärki ja veitsi. Noin 1,5 km Kriipistä koilliseen, Laikkaanvuoren harjualueen pohjoisreunalla, kohoaa Tenholan linnavuori. Sen rinteillä on tavattu myös kivi-, puu- ja maavallirakenteita. Löytöinä on saatu keramiikkaa, palanutta ja palamatonta luuta, savea, kuonaa sekä kanuunan kuula. Radiohiiliajoitukset varmistavat linnua käytetyn puolustusellisiin tarkoituksiin rainakin rauta- ja keskiajalla.

Kriipiä ei ilmeisesti ole inventoitu koskaan arkeologisesti. Sen lähialueella on tehty inventointeja vuosina 1939 (Ojala), 1985 (Saukkonen) ja 1999 (Seppälä). Arkeologisia tarkastuksia on tehty Pirneksen asuinpaikalle, Tenholan linnavuorelle sekä Laikkaansuon kiviröykkiöille. Lisäksi Jouko Voionmaa on kaivanut Tenholan linnavuorta vuosina 1946–48.

Vaikka arkeologinen signaali ei ole kovin voimakas Kriipin läheisyydessä, sen mahdollinen vedenalaisarkeologinen potentiaali olisi hyvä ottaa huomioon hankkeen kunnostustoimia suunniteltaessa. Vanajanselän Heinunlahden syvyyskäyrillä erottuu vedenalainen matalikko Kriipin läheisyydessä jatkuen luoteeseen aina Kauraasaareen asti. Vanajaveden transgressiohistorian huomioon ottaen kyseessä on muinainen kuivan maan alue, joka on vedenpinnan nousun jäljiltä jäänyt Vanajaveden pohjaan. Muinaisia kuivan maan alueita ei ole aiemmin etsitty tai sukkellettu systemaattisesti Vanajanselän eteläosien matalikoilla. Siksi olisi mielen-

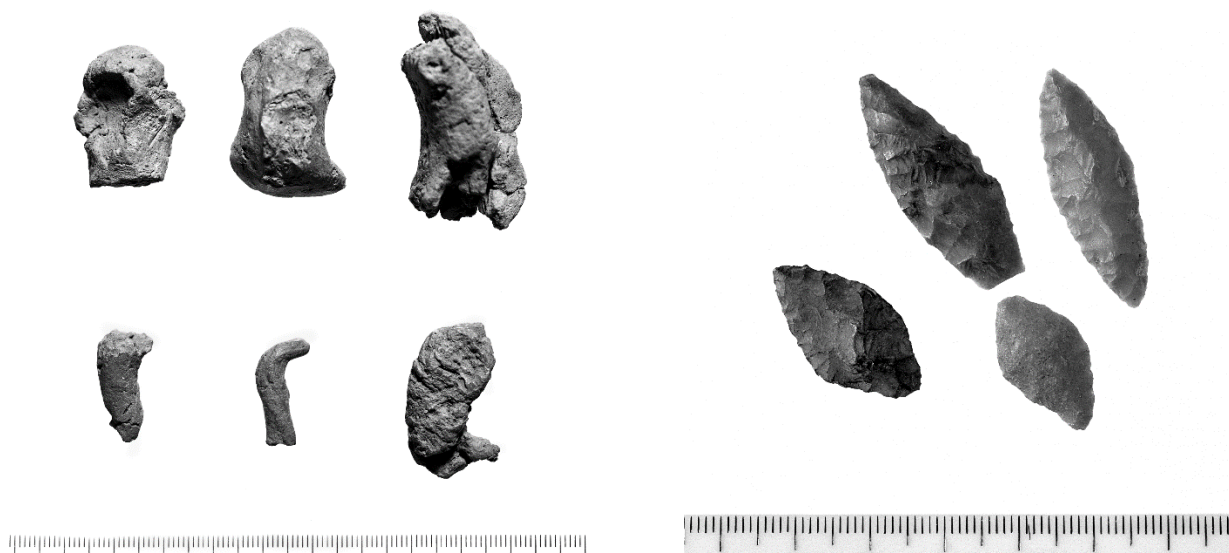

kiintoista testata menetelmällisesti vedenalaisinventoinnin toimivuutta käytännössä tämän kaltaisessa ympäristössä ja Kriipin matalikko tarjoaisi hyvän tutkimusalueen toimivien menetelmien testaukselle. Esimerkiksi vedenalaisten koekuoppien kaivaminen ja pohjasedimenttinäytteiden systemaattinen ottaminen voisivat tuoda mielenkiintoisia tuloksia tämän aiemmin vähäisesti tai ei juuri lainkaan harjoitetun matalan veden arkeologian osa-alueen parissa. Maakaasuputkilinjan vedenalaisinventoinnissa vuonna 2007 (Salminen) pyrittiin Vanajaveden pohjasta löytämään myös esihistoriallisia kohteita siinä kuitenkin tuolla kerralla onnistumatta.

Kuva 19. 1840-luvun pitäjänkartalla, ennen Kuokkalankosken perkausta, Kriipi oli vielä suurelta osin Vanajaveden pinnan alla. Vanha rajalinja noudattelee Lammas- ja Kauraasaaren linjausta. Kartta: Pitäjänkartta, Hattula. vanhakartta.fi

4.5 Valkeakoski Vanajanselän luodot

Myöskään Vanajanselän muut luodot -niminen selvitysalue Valkeakoskella ei vaikuta kuivan maan alueitaan arkeologisesti kovin potentiaaliselta. Luotojen lähimmät arkeologiset kohteet ovat yli 1,5 km etäisyydellä (Taulukko 5 liitteenä); Jutikkalan kartanon itäpuolella on tervahauta (Jutikkala-Lahinen 1) ja mahdollinen kiuas tai viljelyröykkiö (Jutikkala-Lahinen 2). Inventoinnin Jutikkalan koillisosassa ovat tehneet Hannu Poutiainen, Tapani Rostedt ja Timo Jussila vuonna 2010, mutta luodoilla ei saatavilla olevan tiedon perusteella ole koskaan inventoitu. Alueen mahdollinen vedenalaisarkeologinen potentiaali kannattaisi kuitenkin ottaa huomioon, sillä vedenalaiset, luode-kaakkosuuntaiset harjualueet muodostavat pitkänomaisia matalikkoja – muinaisia saaria – kohdealueen luotojen läheisyyteen. Erityisesti Selkäsaaret kohdealueiden itäosassa ovat osa tällaista vedenalaista muodostelmaa. Vanajanselän pohjaa monikeilaamalla, linjaluotamalla ja visualisoimalla saataisiin tarkkaa pohja-aineistoa muinaisten maa-alueiden topografiasta ja arkeologisille kohteille otollisista ympäristöistä.

Kuva 20. Savi-idoleita ja piikärkiä Hietaniemen Hietasenkärjen löytörikkailta asuinpaikalta. Kuvat: Ritva Bäckman/Museovirasto (AKF76063 ja AKF75528).

4.6 Pälkäne Kukkia

Kukkian arkeologinen inventointitilanne on todennäköisesti koko esiselvitysalueen kattavin. Entisessä Luopioisten kunnassa (nyk. Pälkäne) on tehty perusteelliset inventoinnit vuosina 1963 (Timo ja Pekka Mieltinen) ja 2004 (Miikka Haimila). Järven rantojen kivikautinen arkeologinen signaali on hyvin voimakas (Taulukko 6 liitteenä). 200 m tarkasteluvyöhykkeellä sijaitsee yhteensä 16 kiinteää muinaisjäännöstä, joista 12 on kivikautisia. Lisäksi Kukkian rannoilta tunnetaan 10 kiviesineen löytöpaikkaa, pronssitikarin löytöpaikka ja kalliomaalaus. 400 m tarkasteluvyöhykkeellä on lisäksi kuusi kiinteää muinaisjäännöstä ja kaksi löytöpaikkaa. Em. perusinventointien lisäksi muutamia Kukkian kohteista on myös tutkittu kaivauksin. Erittäin rikasta kivikautista Hietaniemen Hietasenkärjen asuinpaikkaa on kaivettu vuosina 1964–67 (Timo ja Pekka Mieltinen). Runsaslöytöinen ja pitkään käytössä ollut asuinpaikka sijaitsee Kukkian Kortteenpohjan lahden itärannalla, etelään viettävällä hiekkaisella rinteellä, kahdella vanhalla rantaterassilla. Löytöaineiston perusteella paikka on ollut käytössä tuhansia vuosia (noin 6000–500 eaa.). Löytöinä on mm. kiviesineitä, kampa-keramiikkaa, meripihkaa, savi-idoleita, palanutta luuta, kvartsia ja piitä (Kuva 20). Myös Saksalan Isosaaressa on ollut rikas kivikautinen asuinpaikka, joka on kuitenkin tutkittu jo kokonaan ja poistettu muinaisjäännösrekisteristä. Sitä kaivettiin vuosina 1954 (Arpo), 2002 (Adel) ja 2003–2004 (Kankkunen).

Salmikallion kalliomaalaus löytyi 1980-luvulla ja sitä ovat käyneet tarkastamassa Tapio Seger, Jussi-Pekka Taavitsainen ja Ilkka Toivonen (1987) sekä Tuula Heikkurinen-Montell (1998). Kalliomaalaus sijaitsee Kukkian Evinsalon saaren pohjoispuolella, noin 6 m järven nykyisestä vedenpinnasta, noin 20 m korkean kalliojyrkänten juurella. Maalaus kentässä on kolmesta neljään ihmishahmoa kädet ylös kohotettuina sekä käärme kuvio (Kuva 21).

Kuva 21. Kukkian Salminkallion kalliomaalausentät erottuvat kauempaa epämääräisinä punavärilaikkuina rantakallion seinämässä. Kuva: Ismo Luukkonen/Museovirasto (F130339).

Kukkian ehkäpä merkittävin löytö on kuitenkin pronssitikari (Kuva 22), mikä löytyi Kukkian Evinsalon saaren eteläosasta, tilan pihamaalta, noin 100 m järven rannasta. Teräosastaan katkennut pronssitikari löytyi matoja kaivaessa vuonna 1981. Pronssikautisia (noin 1500–500 eaa.), skandinaavisia pronssitikareita ei tunneta kovin montaa maastamme ja yhden niistä päätyminen Kukkiajärven saareen houkuttaisi tekemään lisätutkimuksia, esimerkiksi koekaivauksia löytöpaikan läheisyydessä.

Kuva 22. Kukkian Evinsalon saaresta löytnyt pronssitikari on katkennut kärjestään. Kuva: Markku Haverinen/Museovirasto (DG2860:1).

Tunnettujen muinaisjäännosten sijaintien perusteella Kukkiajärven pinnanvaihtelut eivät vaikuta olleen yhtä suuria kuin Vanajavedellä (ks. Kuva 23), esimerkiksi Hietaniemen Hietasenkärjen tuhansia vuosia käytössä olleen asuinpaikan keskusalueet ovat keskittyneet kahdelle hiekkaiselle rantaterassille, selkeästi kuivalle maalle. Salminkallion kalliomaalauksen säilyneet kuvakentät ovat nykyään noin 6 m korkeudella Kukkian nykyisestä pinnasta. Toisaalta maalauksia on voitu tehdä alemmilla kalliotasanteilta tai jopa puisilta telineiltä järven jäältä käsin. Potentiaalisimpia alueita löytää uusia kivikautisia kohteita ovat kapeat salmi- paikat ja jokisuut, jotka ovat olleet, ja ovat edelleen, erinomaisia kalastuspaikkoja. Rautian asuinpaikalla, Suksianlahden pohjoisrannalla, noin 2 m vesirajasta, on myös kosteikkoarkeologista potentiaalia, koska sen itäpuolella on soistunut notkelma. Myös kivitaltan ja rautaisen nuolenkärjen löytöpaikka (Koivisto 1), Kukkian ja Vihajärven välisellä kannaksella, on mielenkiintoinen, koska rautakärki on löytynyt rantavedestä. Taltta on kuitenkin peräisin ylempää pellosta.

Kuva 23. Kukkian Haltianselkä vanhalla sotilaskartalla, joka on tehty 1700-luvun lopulla. Kartalle on merkitty tiestöä ja maaston muotoja. Vesistön rannat vaikuttavan olevan nykyisellään. Kartta: Sotilaskartta Hämeen lääni, Hauho, Luopioinen/vanhakartta.fi.

Kukkiajärven lounaisosa on suojeltua RKY-alue (Puutikkalan kylä). Puutikkalan-Karvialan kaksoiskylä on ollut keskiajan lopulla Kukkian suurimpia kyliä. Se sijaitsee Kukkian ja Vihajärven välisellä kannaksella ja siellä on säilynyt Isojokoa edeltävä tiivis pohjoishämäläinen ryhmäkylärakenne. Kylän asutus on peräisin todennäköisesti 1400-luvun alkupuolelta. (Museovirasto 2016b.)

4.7 Valkeakoski Saarioisjärvi

Saarioisjärvi Vanajaveden Rauttunselän eteläpuolella muodostaa myös mielenkiintoisen asutushistoriallisen kokonaisuuden, jonka juuret ovat rautakaudella. Umpeen kasvavan Saarioisjärven rannoilla sijaitsee merkittäviä rautakautisia kalmistoja, kuten Valkeakosken Kokkomäki (Taulukko 7 liitteenä ja Kuva 24). 200 m tarkasteluvyöhykkeellä on kuusi kiinteää muinaisjäännettä, joista viisi on rautakautisia asuinpaikkoja, kalmistoja ja kuppikiviä sekä yksi asuinpaikka, jonka käyttö on jatkunut rautakaudelta pitkälle historialliseen aikaan saakka (Jutikkalan kartano). 400 m tarkasteluvyöhykkeellä on lisäksi seitsemän kiinteää muinaisjäännettä, joista yksi (Uittamon Riihimäen keskiaikainen asuinpaikka) on kokonaan tuhoutunut soranotossa. Lisäksi vyöhykkeellä on kaksi tuoretta rautakautista ja keskiaikaista metallinilmaisnlöytöpaikkaa; Tiilialinmäki 2 ja Riihivainio. Löydöt on kuitenkin tehty niin lähellä tunnettuja muinaisjäänneksiä, että ne todennäköisesti liittyvät samoihin kokonaisuuksiin.

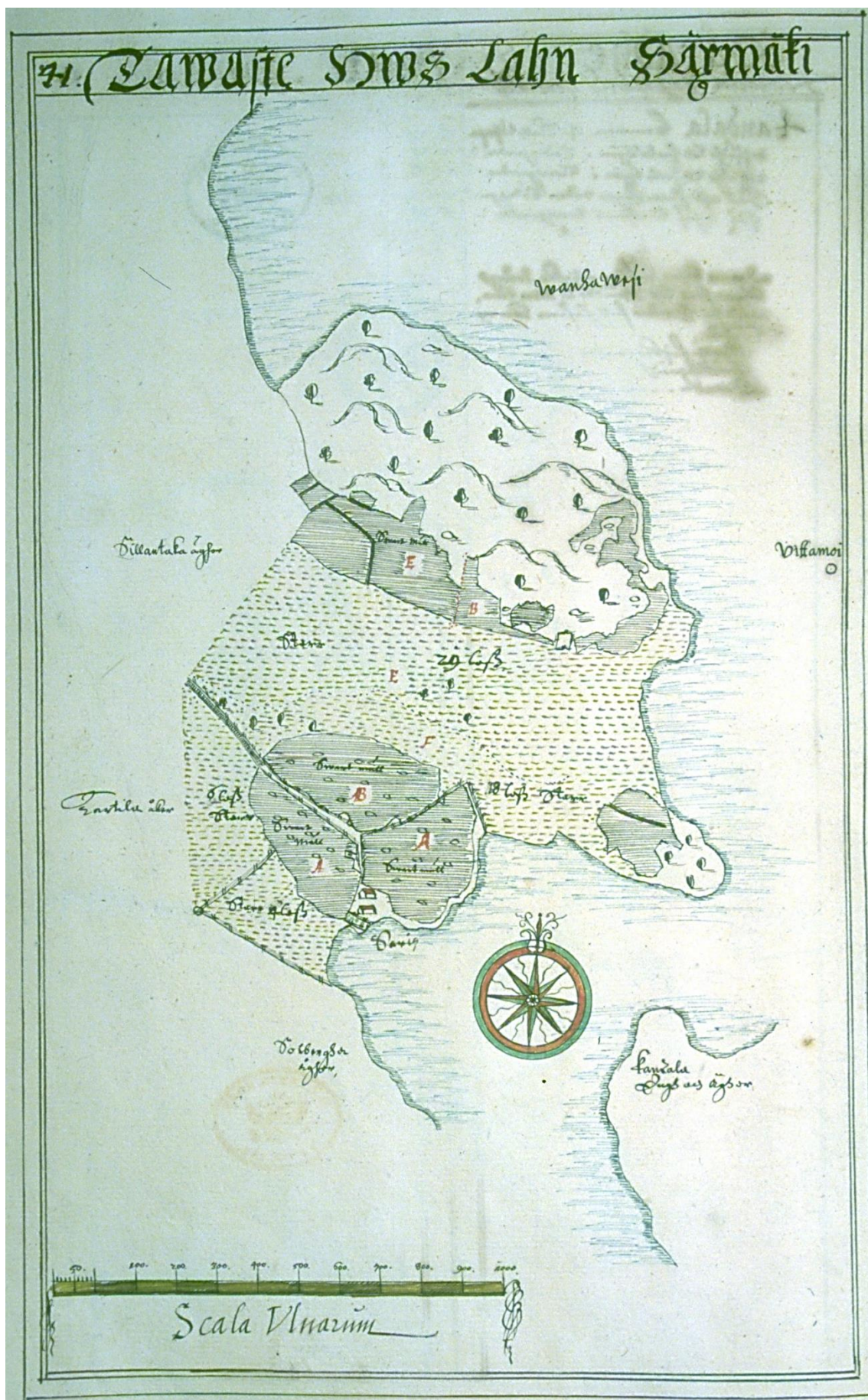

Saarioisjärven aluetta ovat inventoineet Esko Sarasmo vuonna 1945 ja Juha Laurén vuonna 1989. Kaivauksia on tehty suhteellisen runsaasti: Georg Haggrén on tutkinut Jutikkalan kartanon vaiheita ja sen lähikohteita tutkimusprojektissa vuosina 1999–2002, Etu-Saaren rikasta kalmistoa on kaivettu vuosina 1945 (Sarasmo), 1947 (Leppäaho), 1950 (Luhon), 1973 (Sarvas) ja 1975 (Nissinen & Sarkki). Paikalla on ollut 17 kiven- ja maansekaista rökkiötä ja kuppikivi, jotka ovat paikannimen mukaan sijainneet aiemmin Saarioisjärven Karvastenlahden saarella (Kuva 25). Löytöinä on talteen saatu merovingi- ja viikinkiaikaista esineistöä, rautakauden tyyppin keramiikkaa, palanutta luuta ja kuonaa.

Kuva 24. Rautakautisia avaimia Valkeakosken Kokkomäen kalmistosta. Kuva: Markku Haverinen/Museovirasto (DG2994:1).

Rautakautisen viljelyhistorian selvittämiseksi kaksi siitepölynäytesarjaa on otettu Vanajaveden pohjasta, joista toinen on Saarioisjärven pohjoisrannalla sijaitsevan Uittamon edustalta. Näytteenottopaikat valittiin arkeologian lähtökohdista. Siitepölyanalyysin tulosten perusteella viljely ja ihmistoiminnan vaikutus ympäristöön alkaa noin 100 eaa., jolloin ensimmäisten viljanpölyjen oletetaan ilmestyvän näytteisiin. Ohranviljely näyttäisi alkaneen Saarioisjärven ja Rapolan tienoilla noin 300–450 jaa. ja ruispölyt ilmestyvät näytteisiin myöhemmin, noin 1450–1500 jaa. (Tolonen 1976.)

Jutikkalan kartanon alue Saarioisjärven kaakkoisrannalla on suojeltua RKY-aluetta (Historiallinen Sääksmäki). Sääksmäki on Sydän-Hämeen keskusalueita, jonka juuret ovat vahvasti rautakaudella. Erittäin voimakas arkeologinen signaali on havaittavissa Saarioisjärven rannoilla, missä sijaitsee rikkaasti varustettuja ja pitkään käytössä olleita kalmistoja sekä kuppikiviä. Muinaispitäjä on todennäköisesti syntynyt logistisesti merkittävän vesireitin varteen. Rautakautisen perinnön lisäksi alueella sijaitsee Jutikkalan historiallinen kartano, jonka vaiheita läheisen Rapolan lisäksi Georg Haggrén on selvittänyt perusteellisesti (Haggrén 2001).

Kuva 25. Lars Schroderuksen laatima maakirjakartta Sääksmäen Saaren tilalta vuodelta 1641. Tuossa vaiheessa Saarioisjärven "saari" on nevan ympäröimä ja mpeenkasvuprosessi on jo pitkällä. Kartta: KA bb1a: 41/vanhakartta.fi.

Saarioisjärvellä on siis erittäin voimakas arkeologinen kulttuuriperintö, jonka rikkaita kalmistoja ja asuinpaikkoja on tutkittu kaivauksin. Alueelta on myös uusia metallinilmais löytöjä, jotka kertovat alueen edelleen suuresta tutkimuspotentiaalista. Myös Saarioisjärven umpeenkasvu ja vesistöhistoria tarjoavat mielenkiintoisen kosteikkoarkeologisen ulottuvuuden, jos turvekerroksiin on hautautunut arkeologisia kerrostumia tai löytökokonaisuuksia. Uusimpia metallinilmais löytöpaikkoja ei ole vielä tarkastettu arkeologisesti. Mm. Vähä-Kantalán korujen, aseiden ja hopearahojen löytöpaikalla on myös kosteikkoarkeologista potentiaalia, koska sitä ympäröivät soistumat ovat olleet matalaa rantaa rautakaudella. Alueella olisi mielenkiintoista tehdä koekaivauksia ja suokairauksia mahdollisten arkeologisten kerrostumien ja kohteen luonteen selvittämiseksi.

4.8 Valkeakoski ja Pälkäne Tykölänjärvi

Tykölänjärvi Mallasveden etelärannalla on taas täysin poikkeava edelliseen Saarioisjärveen verrattuna. Järven rannoilta tunnetaan vain kaksi arkeologista kohdetta; Suoniemen kivikautinen asuinpaikka ja Isosaaren kivikirveen löytöpaikka (Taulukko 8 liitteenä). Asuinpaikka löytyi Jouko Pukkilan ja Ville Laakson inventoinnissa vuonna 1995. Isosaaren löytöpaikkaa ei ole käyty tarkastamassa, eikä kohde ole päätyntä vielä muinaisjäännösrekisteriin.

Tykölänjärvi on vanha Mallasveden suojaisa lahti, missä Suoniemen asuinpaikka sijaitsee. Osa löydöistä on tullut esiin suosta ojankaivun yhteydessä. Asuinpaikkalöytöjä on juuri muinaisen salmen vesijättömaasta ja myös pohjoisen Suolahden ranta vaikuttaa ainakin kartalta tarkasteltuna arkeologisesti potentiaaliselta.

4.9 Lempäälä Ahtialanjärvi

Ahtialanjärvi kuuluu Lempäälän rautakautiseen asutusjärjestelmään. Järven rannoilta tunnetaan mm. Vaihmalanharjun merovingi- ja viikinkiaikainen polttokenttäkalmisto, Lempoisen-Mottisen polttokalmisto sekä useita kuppikiviä (Taulukko 9 liitteenä). Inventointeja Ahtialanjärven tuntumassa ovat tehneet Ville Luho (1940), Marja Sipilä (1994), Timo Jussila (2002) ja Hanna-Leena Salminen (2009). Löytörikkaita kalmistoja ja asuinpaikkoja on tutkittu kaivauksin mm. Vaihmalanharjulla vuosina 1918 (Ailio), 1996 ja 2009 (Kankkunen). Mottista on kaivettu vuosina 1997, 1999, 2000 ja 2008 (Kankkunen), 1998 (Laulumaa) ja 2007 (Vuoristo). Lempoisten kalmistoa (Kuva 26) on kaivanut Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander (1971). Lisäksi kohteita on tarkastettu useita kertoja eri tutkijoiden toimesta.

Kuva 26. Padanhaahlat Lempoisten rautakautisesta kalmistosta.
Kuva: Ritva Bäckman/Museovirasto (AKF75493).

Ahtialanjärvelle on leimaa-antavaa rikas, rautakautinen kulttuuriperintö. Kalmistot sijaitsevat järven rannalla salmikohdissa ja vesireittien äärellä. Myös muutama irtolöytöpaikka tunnetaan. 200 m tarkasteluvyöhykkeellä on kolme kiinteää muinaisjäännöstä ja kaksi löytöpaikkaa. Ahtialanjärven ympäristössä esiintyy erityisesti viikinkiaikaisia löytökokonaisuuksia. Jutilan rautakautinen asuinpaikka sijaitsee Ahtialantien eteläpuoleisella, matalalla harjanteella sekä tien ja Ahtialanjärven rantaterassin välisellä pellolla. Alueen lounaisosan halki kulkee jyrkkäreunainen uoma, jonka pohjalla on oja. Löytöinä on keramiikkaa, kuonaa, palanutta luuta, savitiivistettä, kvartsi-iskoksia. Kyseessä lienee moniperiodinen asuinpaikka, joka saattaa jatkaa järven rantavyöhykkeelle ja vesirajaan. Pääosa Lempäälän muinaisjäännöksistä ovat rautakautisia, mutta mukana on myös jokunen kivikautinen löytö (mm. Lempäälän Mottisten asuinpaikalta ja kalmistosta). Ahtialanjärvi sijaitsee juuri Pyhäjärven ja Vanajaveden välisellä kannaksella, missä muinaisjäännöstiheys on suuri – alue on ollut logistisesti merkittävä maa- ja vesireittien solmukohta (Raike & Seppälä 2005). Myös Lastusten tuoreet metallinilmaisnlöydöt (Lastunen 2) ovat vesijätön reunalta, missä voi olla kosteikkoarkeologista potentiaalia. Löytöinä paikalta on mm. keihäänkärki sekä valjaiden ja pronssiastioiden katkelmia. Kohdetta ei ole vielä tarkastettu arkeologin toimesta. 400 m tarkasteluvyöhykkeellä on lisäksi neljä kiinteää muinaisjäännöstä, joista kaikissa on rautakautisia löytökokonaisuuksia. Mottisen ja Lastusten pääosin rautakautisilta kalmistoilta on myös kivikautisia löytöjä, eli monet kohteista ovat saattaneet olla käytössä hyvin pitkiä aikoja.

Kuva 27. Ahtialanjärvi ja Lempäälän keskusta ns. Senaatin kartalla vuodelta 1912. Ahtialanjärvellä erottuu vielä saari, joka on nykyään soistunut ja jäänyt lähes kokonaan veden alla. Kartta: [Lempäälä]_1_senaatin kartasto_XVII_XVIII 24_25/Kansallisarkisto.

5. Tulosten tarkastelua hankkeen toimenpiteisiin liittyen

Muutamille hankealueen järville on jo tehty kunnostussuunnitelmia (tilanne heinäkuun loppuun 2016 mennessä). Nämä ovat Hämeenlinnan Hattelmalanjärvi, Valkeakosken Saarioisjärvi ja Pälkäneen Tyköljänjärvi. Kaikissa suunnitelmissa ei vielä ole otettu huomioon järvien arkeologista kulttuuriperintöä. Erityisesti Hattelmalanjärvellä ja Saarioisjärvellä on suuri kosteikkoarkeologinen potentiaali. Järvien rantavyöhykkeillä ja pohjassa voi olla hautautuneena arkeologisia, hyvin säilyneitä kerrostumia. Seuraavassa otan pyynnöstä alustavasti kantaa saatavilla oleviin suunnitelmiin sekä niiden toteuttamisen mahdollisiin vaikutuksiin järvien arkeologiselle kulttuuriperinnölle. Luonnollisesti suunnitelmat tulee hyväksyttäväksi Museoviraston kulttuuriperinnön suojelusta vastaavalla viranomaisella lausuntoprosessin kautta. Tässä esiselvitysraportissa esitettyä voidaan käyttää taustamateriaalina lausuntoprosessissa. Lupa-asiat kannattaa laittaa vireille mahdollisimman varhaisessa vaiheessa. Lisätietoja lausuntoprosessista voi tiedustella Museoviraston Kulttuuriympäristöpalvelut-osastolta.

Hattelmalanjärven kunnostustoimenpiteiksi on suositettu veden pinnan nostoa, avovesialueen lisäämistä ruoppaamalla, laskeutusaltaiden ja kosteikkojen perustamista, rantaluhtien avaamista, pensaikon poistoa, lehtipuiden suosimista rantametsissä, pienpetojen (kuten minkki ja supikoira) poistamista sekä virkistys- ja luonto-opetusrakenteiden perustamista. Suunnitelman (Yrjölä & Häyhä 2007) sivulla 22 on kartta suunnittelujen toimenpiteiden sijoittumisesta järven rannoille. Tunnettujen muinaisjäännösten edustoille, järven rantavyöhykkeelle, on suunniteltu vesialueiden laajentamista ruoppauksin, rantaniityn avaamista, pajukon poistoa sekä pienimuotoista pensaikon harventamista. Luonnollisesti kasvillisuuden karsimisella ei ole välitöntä uhkaa kiinteille muinaisjäännöksille, kunhan maanpinta ei rikkoudu tai sitä ei kaiveta muinaisjäännösalueilla toimiessa. Sen sijaan vesialueiden laajentamista ruoppaamalla tunnettujen kohteiden edustalla suositellen tehtävän arkeologin valvonnassa. Valvonnan käytännön toteuttamista on mahdollista suunnitella vasta tarkkojen toimenpidealueiden selvittyä ja menetelmien varmennuttua. Toisaalta kosteikkojen dynamiikka järkkyy hyvin pientenkin toimenpiteiden vaikutuksesta ja jos Hattelmalanjärven ranta-alueilla ja vesijätöissä on säilyneenä arkeologisia kerrostumia, vedenpinnan tason muutoksella, rantojen ruoppauksella ja jopa kasvillisuuden raivaamisella voi olla vaikutusta niiden säilymiselle. Koska kosteikkoarkeologisten resurssien olemassaolosta Hattelmalanjärvellä ei kuitenkaan vielä ole varmuutta, suositellen kunnostusalueilla tehtävän arkeologisia koetutkimuksia ennen toimenpiteiden aloittamista. Ruoppaukset on joka tapauksessa hyvä tehdä arkeologin valvonnassa.

Saarioisjärven toimenpiteiksi (Ympäristösuunnittelu Enviro Oy) on suunniteltu sahalehtien siirtoistutusta, virtausten, lintujen pesimäolojen ja virkistyskäytön parantamista, ulkoisen kuormituksen vähentämisen toimenpiteitä, läjitysalueiden ja kulkureittien perustamista sekä mahdollisena lisätoimenpiteenä talviaikaisten alimpien vedenkorkeuksien nostoa. Läjitysalueita on suunniteltu järven rantojen vesijätöille, suurimmaksi osaksi lähelle vesirajaa ja tunnettujen muinaisjäännösten suojelurajausten ulkopuolelle. Ruoppausalueita on useita ja osa niistä sijoittuu tunnettujen muinaisjäännösten edustoille. Ruoppaukset olisi hyvä tehdä arkeologin valvonnassa.

Tyköljänjärvelle on myös laadittu hoito- ja käyttösuunnitelma (Pitkänen 2011). Suunniteltuja hoitotoimenpiteitä ovat pienpetopyynti, pesimäsaarekoiden teko, rantojen hoito, pohjapadon tarkistus ja vesiyhteys Mallasveteen, hoitokalastus ja lintutornin rakentaminen. Kunnostuskartalla Suoniemen kivikautisen asuinpaikan edustalle on suunniteltu ruoppausta, puuston ja pensaiden poistoa ja ruoppausmassojen siirtoväylää. Ottaen huomioon seudun vesistöhistorian ja seikan, että Suoniemen asuinpaikan löytöjä on saatu myös suosta ja vesijätömaasta, ruoppaukset järven pohjoisosassa olisi hyvä tehdä arkeologin valvonnassa. Järven muista osista ei tunneta tällä hetkellä arkeologisia kohteita, mutta se ei sulje pois etteikö alueella voisi olla vielä arkeologista potentiaalia.

Lähteet

Painamattomat lähteet

Ailio, J. 1921. *Linnamäki Tenholan kartanon maalla Hattulassa*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.

Cleve, N. 1933. *Vanhakartanon kl. Gammelgård, Honkaliini*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.

Ehrnrooth, L. 1964. *Lammi Gammelgård Honkaliini*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.

Haggrén, G. 1999. *Valkeakoski (ent. Sääksmäki), Jutikkalan kartano, kaivauskertomus, inventointi ja koekai-vaus*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.

Haggrén, G. 2000. *Valkeakoski (ent. Sääksmäki), Jutikkalan kartano*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.

Haggrén, G. & Hakanpää, P. 2001. *Valkeakoski (ent. Sääksmäki), Jutikkala, Kokkomäki*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.

Haggrén, G., Lehtonen, H. & Wuorisalo, J. 2002. *Valkeakoski (ent. Sääksmäki), Jutikkalan kartano*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.

Haimila, M. 2004. *Luopioisten arkeologinen inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.

Hakanpää, P. 2004. *Lammin Ormajärven osayleiskaavan historiallisten muinaisjäännösten inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.

Hirviluoto, A.-L. 1964. *Lempäälä Lempainen*. Ruumiskalmistolöydön tarkastus. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.

Hirviluoto, A.-L. 1987. *Valkeakoski Muuntajanmäki. Koekai-vaus*. Mustavalkonegatiiviluettelo. Museoviraston arkisto.

Hirviluoto, A.-L. & Miettinen, M. 1999 (koonnut Katja Vuoristo 2010). *Valkeakoski Muuntajamäki. Rautakautisen polttokenttäkalmiston kaivaus*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.

Jussila, T. 2000. *Hausjärven esihistoriallisten muinaisjäännösten inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.

Kankkunen, P. 2008. *Lempäälä Mottinen. Historiallisen muinaisjäännösalueen koekai-vaus*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.

Kankkunen, P. 2009. *Lempäälä Vaihmalanharju. Rautakautisen muinaisjäännösalueen koekai-vaus*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.

Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1971. *Lempäälä Lempainen*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.

- Luho, V.** 1940. *Luettelo Lempäälän pitäjän kiinteistä muinaisjäännöksistä*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Luoto, K.** 2006. *Hämeenlinnan Sampo-Alajärven osayleiskaavan arkeologinen inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Nissinaho, A.** 2013. *Valkeakoski Paasia. Kuppikiven tarkastus*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Ojala, S.** 1939. *Luettelo Hattulan pitäjän kiinteistä muinaisjäännöksistä*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Poutiainen, H.** 1987. *Riihimäki - Janakkala – Hämeenlinna - moottoritielinjan inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Poutiainen, H. & Jussila, T.** 2009. *Lempäälä keskustan alueen muinaisjäännösinventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Poutiainen, H., Rostedt, T. & Jussila, T.** 2009. *Valkeakoski Jutikkalan itäpuolen osayleiskaava-alueen muinaisjäännösinventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Pukkila, J., Laakso, V. & Vuorinen, J.-M.** 1995. *Pälkäne. Arkeologinen inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Salminen, H.-L.** 2009. *Lempäälä Kuokkari-Hakkari-Herrala. Arkeologinen osa-alueinventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Salminen, M.** 2007. *Akaa-Valkeakoski. Kaasuputkilinjan arkeologinen vedenalaisinventointi Vanajaveden Makkara- ja Rauttunselällä 7.5. -11.5.2007*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Saraso, E.** 1939. *Vanajan ja Hämeenlinnan kiinteät muinaisjäännökset*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Saukkonen, J.** 1982. *Hausjärven muinaisjäännökset*. Luettelo vuodelta 1982. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Saukkonen, J.** 1983. *Hämeenlinna (ent. Vanaja) Luolaja Hiero - kivi- ja/tai metallikautisen asuinpaikan(?) tarkastus*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Saukkonen, J.** 1983. *Lammin muinaisjäännökset*. Luettelo vuodelta 1983. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Saukkonen, J.** 1984. *Hämeenlinnan inventointikertomus*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Saukkonen, J.** 1985. *Hattulan inventointikertomus*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Schulz, E.-L. & Schulz, H.-P.** *Hämeenlinna Hattelmala Tyrynoja*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.
- Schulz, E.-L.** 1990. *Hämeenlinna Hattelmala Tyrynoja*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.

- Schulz, E.-L.** 2006. *Hattula Pirnes. Arkeologisen kohteen tarkastus*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Schulz, H.-P.** 1988. *Janakkala – Hämeenlinna - moottoritelinjan V 3 inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Seppä, J.** 2004. *Lammin Ormajärven osayleiskaava-alueen arkeologinen inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Seppälä, S.-L.** 1999. *Vanajanlaakson perusselvitykset, esihistoriallisten kiinteiden muinaisjäännösten inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Sipilä, M. & Vuorinen, J.-M.** 1994. *Lempäälä. Arkeologinen inventointi*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Voionmaa, J.** 1935. *Hämeen muinaislinna*. Painamaton raportti Museoviraston arkistossa.
- Vuoristo, K.** 2007. *Lempäälä Mottinen*. Painamaton kaivausraportti Museoviraston arkistossa.
- Ympäristösuunnittelu Enviro Oy** 2015. *Saarioisjärven kunnostus*. Valkeakoski. Ympäristötekniikan insinööri-toimisto Jami Aho.
- Yrjölä, R. & Häyhä, T.** 2007. *Hattelmalanjärven hoito- ja käyttösuunnitelma*. Hämeenlinnan seudullisen ympäristötoimen monisteita 9. Hämeenlinnan seudullinen ympäristötoimi. NAPA-projekti.

Painetut lähteet

- Ahola, T., Tulonen, A. & Utriainen, H.** 2007. *Kulttuuriympäristöjen Häme. Hämeen alueellinen kulttuuriympäristöohjelma 2007–2013*. Hämeen ympäristökeskuksen raportteja 04/2007.
- Alanen, T. & Kepsu, S.** 1989. *Kuninkaan kartasto Suomesta 1776–1805*. SKS toimituksia 505. Tampere.
- Antikainen, M., Arrajoki-Alanen, M., Bilaletdin, Ä., Frisk, T., Heino, H., Isid, D., Joensuu, K., Lahti, J., Lehtonen, E., Luonsi, A., Moilanen, S., Peltonen, A., Salo, H. & Vainonen, A.** 2016. *Vesien tila hyväksi yhdessä Pirkanmaan vesienhoidon toimenpideohjelma vuosille 2016 – 2021*. Pirkanmaan elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskus. Raportteja 29.
- Arajärvi, K.** 1959. *Lempäälän historia*. Lempäälän seurakunta ja kunta.
- Auer, V.** 1924. *Die postglaziale Geschichte des Vanajavesisees*. Bulletin de la Commission Geologique de Finlande 69.
- Auer, V.** 1968. *Die Isobasenrichtung in der Gegend des Sees Vanajavesi*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae A III, 94: 1–30.
- Eskola, H. & Hirvonen, A.** 2009. *Monivaikutteisten kosteikkojen ja luonnon monimuotoisuuden yleissuunnitelma. Vanajaveden laakso*. Hämeen ympäristökeskuksen raportteja 2/2009. Hämeen ympäristökeskus.
- Haavisto-Hyvärinen, M., Kokko, J., Taka, M., Erviö, R. & Tamminen, P.** 1984. *Maaperäkartan 2134 04 selitys*. GTK.

- Haggrén, G.** 2001. *Valkeakosken Rapola. Talonpoikauskylästä herraskartanoksi*. Rapola-tutkimuksia 1. Museovirasto.
- Kaipainen, H., Jutila, H., Bilaletdin, Ä. & Frisk, T.** 2009. *Vanajaveden vesiensuojelu ja yhdyskuntien jätevesikuormitus*. Pirkanmaan ympäristökeskuksen raportteja 1/2009. Pirkanmaan ympäristökeskus.
- Kejonen, A., Stén, C.-G. & Herola, E.** 1988. *Maaperäkartan 2132 05 selitys*. GTK.
- Kejonen, A., Stén, C.G., Moisanen, M. & Paukola, T.** 1988. *Maaperäkartan 2132 04 selitys*. GTK.
- Kejonen, A. & Sten, C.-G.** 1988. *Maaperäkartan 2132 02 selitys*. GTK.
- Kielosto, S., Stén, C.-G. & Paukola, T.** 1988. *Maaperäkartan 2132 06 selitys*. GTK.
- Kukkonen, M., Mäki, M., Grundström, A. & Herola, E.** 1988. *Maaperäkartan 2133 04 selitys*. GTK.
- Kukkonen, M., Stén, C.-G. & Herola, E.** 1990. *Maaperäkartan 2141 10 selitys*. GTK.
- Mikkola, M., Jutila, H., Putkonen, L. & Seppälä, S.-L.** 2001. *Vanajaveden laakson maisema, esihistoria, rakennettu kulttuuriympäristö ja luonto*. Alueelliset ympäristöjulkaisut 245. Hämeen ympäristökeskus.
- Mäkilä, M. & Grundström, A.** 1993. *Lammin turvevarat ja niiden käyttökelpoisuus*. GTK.
- Mäkinen, J.** 2007. *Hämeen Natura 2000 -verkoston hoidon ja käytön yleissuunnitelma*. Hämeen ympäristökeskuksen raportteja 2/2007. Hämeen ympäristökeskus.
- Pitkänen, M.-L.** 2011. Tykölänjärven Natura 2000 -alueen hoito- ja käyttösuunnitelma. Pirkanmaan elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskuksen julkaisuja 8. ELY.
- Raike, E. & Seppälä, S.-L.** 2005. Naarankalmanmäki. An Iron Age Complex in Lempäälä, Southern Finland. *FA XXII*: 43–78.
- Seppä, H., Tikkanen, M. & Mäkiäho, J-P.** 2012. Tilting of Lake Pielinen, eastern Finland - an example of extreme transgressions and regressions caused by differential post-glacial isostatic uplift. *Estonian Journal of Earth Sciences*, 2012, 61, 3, 149–161.
- Simola, L. K.** 1963. *Über die postglazialen Verhältnisse von Vanajavesi, Leteensuu and Lehijärvi sowie die Entwicklung ihrer Flora*. *Ann. Acad. Sci. Fennicae. Ser. A III. Geol.-Geogr.* 70.
- Stén, C.-G.** 1992. *Valkeakosken suot ja turvevarojen käyttökelpoisuus*. Turvetutkimusraportti 255. GTK.
- Suomi, T., Lehmuskoski, K. & Moisanen, M.** 2010. *Hattulan tutkitut suot ja niiden turvevarat*. Turvetutkimusraportti 412. GTK.
- Tikkanen, M.** 2002. Long-term changes in lake and river systems in Finland. *Fennia* 180: 1–2, 31–42.
- Tolonen, M.** 1976. On the Prehistoric Agriculture in Sääksmäki, S. Finland. *FM* 1976, 67–84.
- Vanhanen, S. & Koivisto, S.** 2015. Pre-Roman Iron Age settlement continuity and cereal cultivation in coastal Finland as shown by multiproxy evidence at Bäljars 2 site in SW Finland. *J. Archaeol. Sci. Reports* 1, 38–52.
- Virkki, H. & Hokkanen, K.** 2007. *Kanta-Hämeen muinaisrannat. Itämeren varhaisvaiheiden visualisointi*. GTK. Hämeen liiton julkaisuja V:84.

Internet-lähteet

Arkistolaitoksen digitaaliarkisto <http://digi.narc.fi>

GTK 2016. Tampereen seudun taajamageologinen kartoitus- ja kehittämishanke (TAATA) <http://projects.gtk.fi/TAATA/kartoitus/Maaperatutkimukset/Lempaala/index.html>

Heikki Rantatupa. Historialliset kartat <http://vanhakartta.fi>

Maanmittauslaitos. Avoimien aineistojen tiedostopalvelu <http://www.maanmittauslaitos.fi/avoindata>

Metsähallitus. FRESHABIT LIFE IP -hankesivut <http://www.metsa.fi/freshabit>

Museovirasto 2016a. Muinaisjäännösrekisteri <http://kulttuuriymparisto.nba.fi/netsovellus/rekisteripor-taali/portti/default.aspx>

Museovirasto 2016b. Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY http://www.rky.fi/read/asp/r_default.aspx

Paikkatietoikkuna <http://www.paikkatietoikkuna.fi>

Suomen ympäristökeskuksen avoin data -palvelu <https://www.avoindata.fi/fi>

HÄMEENLINNA ORMAJÄRVI									
Arkeologiset ja muut kulttuuriperintökohteet järven rantavyöhykkeellä + RKY Lammin keskiaikaiset kartanot ja kirkko									
200 m vyöhyke									
Kaupunki/Kunta	Kohdenimi	Suojelustatus	Tyyppi	Ajoitus	Mj-reki ID	ETRS-TM35FIN	Tutkimukset	Löydöt	Kuvaus
Hämeenlinna	Katinsilta	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	kivikausi	401010012	6777960 / 391137	1983 inventointi Jyri Saukkonen, 2004 inventointi Johanna Seppä	KM 34987:1-3	Asuinpaikka Ormajärven pohjoisrannalla, Kynnäröjärveen johtavan muinaisen salmen länsirannalla, eteläkaakkoon laskevilla peltorinteellä. Löydöt kvartsis. RKY-alueella.
Hämeenlinna	Porkkala	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	historiallinen, rautakausi	1000003266	6777809 / 390974	2004 inventointi Johanna Seppä, 2004 inventointi Päivi Hakanpää	KM 34990:1-7, KM 2004047:1-5	Historiallisen ajan tonttimaan Ormajärven pohjoisrannalla sekä mahdollinen rautakautinen asuinpaikka. Kaakkoon laskevaa peltorinnettä ja pihapiiriä Löytöinä mm. itämerentyypin, punasavi- ja rautakauden keramiikkaa sekä puolikas kangaspuunpaino. RKY-alueella.
Hämeenlinna	Parikkalan autiotontti	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	historiallinen	1000012309	6776911 / 391527	2004 inventointi Päivi Hakanpää	-	Historiallinen kylänpaikka Ormajärven koillisrannalla, metsässä ja pellolla. Vanhin maininta kylästä vuodelta 1414. Havaintoina mm. liitupiipun varsi, palanutta kiveä ja tiilimurskaa. RKY-alueella.
Hämeenlinna	Sissinkärki	mahdollinen muinaisjäänös	asuinpaikka	kivikausi	1000003267	6775466 / 388732	2004 inventointi Johanna Seppä	KM 34991:1-3	Mahdollinen asuinpaikka Ormajärven länsirannalla, Ormijoen suulla, etelään laskeutuvalla metsäisellä tasanteella. Löytöinä kvartsisia.
Hämeenlinna	Honkaliini 1	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	401010009	6775246 / 392102	1933 kaivaus Nils Cleve, 1964 kaivaus Lennart Ehrnrooth, 1983 inventointi Jyri Saukkonen, 2004 inventointi Johanna Seppä	KM 11837:1-14, KM 16437, KM 22191, KM 29947, KM 9579:1-7, KM 9727:1-72	Rautakautinen poltto- ja ruumiskalmisto Ormajärven itärannalla, Gammelgårdin kartanon kaakkoispuolella, maantien itäreunalla, metsässä ja pellolla. Löydöt pääasiassa viikinkiaikaisia, mm. valinmuotti, keihäänkärki ja rannerenkaita. RKY-alueella.
Hämeenlinna	Gammelgård 2	kiinteä muinaisjäänös	kultti- ja tarinapaikka	rautakausi	401010011	6775493 / 391704	1933 tarkastus Nils Cleve, 1983 inventointi Jyri Saukkonen, 1998 tarkastus Tuula Heikkurinen-Montell ja Olli Soininen, 2004 inventointi Johanna Seppä	-	Miekanhienotakivi Ormajärven itärannalla, rantatiheikössä lähellä vesirajaa. Kivessä seitsemän uraa eri suuntiin. RKY-alueella.
Hämeenlinna	Krouvi	muu kulttuuriperintökohde	asuinpaikka	historiallinen	1000012310	6778075 / 391214	2004 inventointi Päivi Hakanpää	-	Vuonna 1733 perustettu krouvi Ormajärven ja Kynnäröjärven välisellä kannaksella, Porkkalan koulun tontilla. Havaintoina palanutta savea ja liitupiipun katkelma. RKY-alueella.
Hämeenlinna	Sankola	muu kulttuuriperintökohde	asuinpaikka	kivikausi, rautakausi, historiallinen	1000003265	6777377 / 391705	2004 inventointi Johanna Seppä, 2004 inventointi Päivi Hakanpää	KM 34989:1-4	Historiallinen ajan asuinpaikka Ormajärven koillisrannalla, missä mahdollisesti myös esihistoriallista asutusta. Löytöinä mm. kvartsisia, rautakauden- tai keskiajan tyyppin keramiikkaa, lasihelmi, kuonaa, tiiltä. RKY-alueella.
Hämeenlinna	Honkaliini 2	kiinteä muinaisjäänös	kultti- ja tarinapaikka	historiallinen	401010010	6775196 / 392070	1933 tarkastus Nils Cleve, 1964 tarkastus Lennart Ehrnrooth, 1983 inventointi Jyri Saukkonen, inventointi Johanna Seppä, 2004 inventointi Päivi Hakanpää	-	Uhrilähde Gammelgårdin kartanosta kaakkoon, maantien länsipuolen luonnonsuojelualueella, aivan Honkalinin kalmiston lounaispuolella. Pidetty uhrilähteenä, koska on kalmiston vieressä. RKY-alueella.
400 m vyöhyke									
Hämeenlinna	Gammelgård 1	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	rautakausi, keskiaika	1000003262	6775135 / 392386	1983 inventointi Jyri Saukkonen, 2004 inventointi Johanna Seppä	KM 34986, KM 2004047:1-5	Vanha kylänpaikka Ormajärven itärannalla, Gammelgårdin päärakennuksen itäkaakkoispuolella, etelään ja kaakkoon laskeutuvalla peltorinteellä. Löytöinä mm. tulusrauta, rautakauden ja historiallisen ajan keramiikkaa. RKY-alueella.
Hämeenlinna	Gammelgårdin kartano	muu kulttuuriperintökohde	asuinpaikka	historiallinen	1000012307	6775441 / 392218	2004 inventointi Päivi Hakanpää	-	Historiallinen kartano Ormajärven itärannalla. Varhaisin tieto vuodelta 1453. Pihan vanhimmat rakennukset 1800-luvun lopulta. Vanhoja kulttuurikerroksia voinut säilyä pihaluonnetta. RKY-alueella.
Hämeenlinna	Vanhakartanon kylä	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	rautakausi, keskiaika, historiallinen	1000012306	6775416 / 392353	2004 inventointi Päivi Hakanpää, 2004 inventointi Johanna Seppä	-	Ormajärven itärannalla, Gammelgårdin kartanon itäkaakkoispuolella olevalla mäellä on vuonna 1551 ollut seitsemän taloa, isojakokartalla kahdeksan. Löytöinä purolaakkoon viettävältä peltorinteeltä mm. rautakauden ja 1400-luvun keramiikkaa, tiiltä, savea. RKY-alueella.

HÄMEENLINNA HATTELMALANJÄRVI									
Arkeologiset ja muut kulttuuriperintökohteet järven rantavyöhykkeellä									
200 m vyöhyke									
Kaupunki/Kunta	Kohdenimi	Suojelustatus	Tyyppi	Ajoitus	Mj-reki ID	ETRS-TM35FIN	Tutkimukset	Löydöt	Kuvaus
Hämeenlinna	Hiero 1	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	rautakausi	109010002	6762841 / 361610	1984 inventointi Jyri Saukkonen	KM 22724	Asuinpaikka Hattelmalanjärven pohjoisrannalla, lounaaseen laskeutuvalla peltorinteellä. Löytönä rautakauden tyyppin keramiikkaa.
Hämeenlinna	Hiero 2	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	kivikausi, rautakausi	109010003	6762708 / 361664	1983 tarkastus Jyri Saukkonen, 1984 inventointi Jyri Saukkonen	KM 22227:2, KM 22725:1-4, KM 40962	Asuinpaikka Hattelmalanjärven pohjoisrannalla, lounaaseen laskeutuvalla peltorinteellä. Löytöinä kvartsia, palanutta luuta, keramiikkaa ja sulanutta pronssia.
Hämeenlinna	Kalmanmäki	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	109010001	6763003 / 361567	1939 inventointi Esko Sarasmo, 1984 inventointi Jyri Saukkonen, 2006 inventointi Kirsi Luoto	KM 11117:1-2, KM 40881:4, KM 40881:5, KM 40881:1, KM 40881:2, KM 40881:3	Kalmisto Hattelmalanjärven pohjoispuolella mäenkumpareilla ja pellolla. Löytöinä palanutta luuta ja rautakauden keramiikkaa. Uusia metallinilmaisinlöytöjä pronssivaraan katkelma, hopeaesineen katkelma, hevosiirpuksen puolikas, vyönhela, rautaniitti tai nappi.
400 m vyöhyke									
Hämeenlinna	Hassukoivu 2	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	kivikausi	109010005	6762586 / 362158	1984 inventointi Jyri Saukkonen	KM 22727:1-2	Asuinpaikka Hattelmalanjärven pohjoisrannalla, tilustien pohjoisreunalla, etelään laskeutuvalla peltorinteellä. Löytöinä kvartsia ja palanutta luuta.
Hämeenlinna	Hiero 3	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	rautakausi	109010004	6762704 / 361974	1984 inventointi Jyri Saukkonen	KM 22726	Asuinpaikka Hattelmalanjärven pohjoisrannalla, etelään laskeutuvalla peltorinteellä. Löytönä rautakauden keramiikkaa.
Hämeenlinna	Lassila	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	rautakausi	109010066	6762350 / 362738	1987 inventointi Hannu Poutiainen	KM 24144:1-2	Asuinpaikka Hattelmalanjärven koillisrannalla, lounaaseen laskevalla peltorinteellä. Löytöinä rautakauden keramiikkaa ja palanutta luuta.
Hämeenlinna	Tyrnoja	kiinteä muinaisjäänös	muinaisjäänösryhmä	rautakausi, keskiaika	109010058	6761935 / 363039	1984 inventointi Jyri Saukkonen, 1988 inventointi Hans-Peter Schulz, 1989 koekaivaus Eeva-Liisa ja Hans-Peter Schulz, 1990 kaivaus Eeva-Liisa Schulz, 1999 inventointi Sirkka-Liisa Seppälä	KM 24652:1-26, KM 24743:1-735, KM 26174:1-1595	Asuinpaikka, keihäänkärjen löytöpaikka ja kuppikivi Hattelmalanjärvestä Vanajaveteen johtavan Tyrnojan varressa pellolla ja moottoritien risteyksessä. Asutusta rautakaudelta ainakin varhaiskeskiaikaan. Löytöinä mm. keramiikkaa, savitiivistettä, eläinluuta, rautaesineitä.

HAUSJÄRVI ANSIONJÄRVI									
Arkeologiset ja muut kulttuuriperintökohteet järven rantavyöhykkeellä									
200 m vyöhyke									
Kaupunki/Kunta	Kohdenimi	Suojelustatus	Tyyppi	Ajoitus	Mj-reki ID	ETRS-TM35FIN	Tutkimukset	Löydöt	Kuvaus
Hausjärvi	Ansionjärvi Hirviniemi	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	kivikausi	86010010	6745912 / 392110	2000 inventointi Timo Jussila	KM 32304	Asuinpaikka Ansionjärven pohjois- ja Haminanjoensuun länsirannalla, Hirviniemen itärinteessä matalan muinaistörmän päällä, pellon ja metsän rajalla. Löytöinä kvartsia.
1 km vyöhyke									
Hausjärvi	Soidanlahti 2	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	kivikausi	86010011	6747622 / 393029	2001 tarkastus Antti Bilund		Asuinpaikka Ansionjärvestä pohjoiseen jatkuvan Mommilanjärven kapean salmen itärannalta, länteen ja lounaaseen laskevalta metsärinteeltä. Löytöinä keramiikkaa, kvartsia ja palanutta luuta.
Hausjärvi	Soidanlahti	löytöpaikka	löytöpaikka	kivikausi	86000005	6747588 / 392667	1982 inventointi Jyri Saukkonen, 2000 inventointi Timo Jussila	KM 21770	Kvartsi-iskoksen löytöpaikka Ansionjärvestä pohjoiseen jatkuvan Mommilanjärven kapean salmen länsirannalla, vanhalla rantatörmällä vesijättömaan yläpuolella.

HATTULA/HÄMEENLINNA KRIIPI									
Arkeologiset ja muut kulttuuriperintökohteet Kriipin ympäristössä, ei kohteita lähellä									
1 km vyöhyke									
Kaupunki/Kunta	Kohdenimi	Suojelustatus	Tyyppi	Ajoitus	Mj-reki ID	ETRS-TM35FIN	Tutkimukset	Löydöt	Kuvaus
Hattula	Kauraa, Kauraasaari	kiinteä muinaisjäänös	kivirakenne	historiallinen	82010018, 210010015	6776894 / 351248	1985 inventointi Jyri Saukkonen	-	Rajamerkki Kriipistä luoteeseen, Vanajanselän lounaisosassa olevan Kauraa-nimisen saaren keskellä. Ollut Hattulan Tenholan ja Hämeenlinnan (ent. Kalvolan) Heinun kylien raja sekä Sääksmäen ja Hauhon kihlakuntien rajapaikka.
Hattula	Laikkaansuo	kiinteä muinaisjäänös	kivirakenne	historiallinen	1000006118	6776301 / 353346	2006 tarkastus Eeva-Liisa Schulz 1947 tarkastus Jouko Voionmaa, 1985 inventointi Jyri Saukkonen, 1999 inventointi Sirkka-Liisa Seppälä, 2006 tarkastus Eeva-Liisa Schulz, 2015 tarkastus Eeva-Liisa Schulz	-	Kuusi röykkiötä Kriipistä koilliseen, Laikkaansuohon laskevan harjualueen jyrkäkässä metsärinteessä. Kyseessä on mahdollisesti viljelyröykkiöt tai rajamerkit.
Hattula	Pirnes	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	82010020	6776797 / 352801	1886 tarkastus Hjalmar Appelgren, 1892 tarkastus J.R. Aspelin, 1897 kartoitut A.O. Heikel, 1921 tarkastus Julius Ailio, 1935 tarkastus Jouko Voionmaa, 1939 inventointi Sirkka Ojala, 1946 kaivaus Jouko Voionmaa, 1947 kaivaus Jouko Voionmaa, 1948 kaivaus Jouko Voionmaa, 1969 tarkastus Aarni Erä-Esko, 1985 inventointi Jyri Saukkonen, 1999 inventointi Sirkka-Liisa Seppälä	KM 11778:1-3	Röykkiökalmisto Kriipistä koilliseen, Laikkaanlahden koillisrannalla, Lehtirannan tilan pihapiirissä. Löytöinä mm. keihäänkärki, veitsi.
1,5 km vyöhyke									
Hattula	Tenholan linnavuori	kiinteä muinaisjäänös	puolustusvarustus	rautakausi, historiallinen	82010019	6776613 / 353764	1886 tarkastus Hjalmar Appelgren, 1892 tarkastus J.R. Aspelin, 1897 kartoitut A.O. Heikel, 1921 tarkastus Julius Ailio, 1935 tarkastus Jouko Voionmaa, 1939 inventointi Sirkka Ojala, 1946 kaivaus Jouko Voionmaa, 1947 kaivaus Jouko Voionmaa, 1948 kaivaus Jouko Voionmaa, 1969 tarkastus Aarni Erä-Esko, 1985 inventointi Jyri Saukkonen, 1999 inventointi Sirkka-Liisa Seppälä	KM 11639:1-2, KM 11824:1-36, KM 11968:1-90	Linnavuori Kriipistä koilliseen, Laikkaanvuoren harjualueen pohjoisreunalla. Kivi-, puu- ja maavallirakenteita. Löytöinä keramiikkaa, palanutta ja palamatonta luuta, savea, kuonaa sekä kanuunan kuula. Radiohiiliajoitukset rauta- ja keskiaikaisia.

VALKEAKOSKI VANAJANSELÄN MUUT LUODOT									
Arkeologiset ja muut kulttuuriperintökohteet luotojen ympäristössä, ei kohteita lähellä									
1,5 km vyöhyke									
Kaupunki/Kunta	Kohdenimi	Suojelustatus	Tyyppi	Ajoitus	Mj-reki ID	ETRS-TM35FIN	Tutkimukset	Löydöt	Kuvaus
Valkeakoski	Jutikkala-Lahinen 1	kiinteä muinaisjäänös	työ- ja valmistuspaikka	historiallinen	1000024618	6783585 / 342854	2009 inventointi Hannu Poutiainen, Tapani Rostedt ja Timo Jussila	-	Tervahauta Sisarukset-nimisten luotojen lounaispuolella, Jutikkalan kartanosta 1,8 km itäkoilliseen, metsäisellä harjulla.
Valkeakoski	Jutikkala-Lahinen 2	kiinteä muinaisjäänös	kivirakenne	historiallinen	1000024619	6783488 / 342677	2010 inventointi Hannu Poutiainen, Tapani Rostedt ja Timo Jussila	-	Kiviröykkiö Sisarukset-nimisten luotojen lounaispuolella, Jutikkalan kartanosta 1,6 km itäkoilliseen, metsäisellä harjulla. Kyseessä lienee kivas tai viljelyraunio.

VALKEAKOSKI SAARIOISJÄRVI									
Arkeologiset ja muut kulttuuriperintökohteet järven rantavyöhykkeellä + RKY Historiallinen Sääksmäki									
200 m vyöhyke									
Kaupunki/K	Kohdenimi	Suojelustatus	Tyyppi	Ajoitus	Mj-reki ID	ETRS-TM35FIN	Tutkimukset	Löydöt	Kuvaus
Valkeakoski	Kokkomäki	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	908010038	6783428 / 340924	1999 koekaivaus Georg Haggrén	KM 32033:1-3, KM 32916:1-318	Kalmisto vanhan kolmostien länsipuolella ja Saarioisjärven kaakkoispuolella, Jutikkalan kartanon päärakennuksesta 200 m luoteeseen. Löytöinä palanutta luuta ja keramiikkaa. Kalmistossa hiilensekainen kiveys Kokkomäen laella. RKY-alueella.
Valkeakoski	Taka-Saari	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka ja kultti- ja tarinapaikka	rautakausi	908010009	6784608 / 339656	1945 inventointi Esko Sarasmo, 1989 inventointi Juha Laurén	-	Kalmisto Saarioisjärven länsipuolella, n. 400 m tieltä 303 etelään, peltojen keskellä kohoavalla kumpareella. Mäki on nimensä mukaisesti ennen ollut saari. Kalmistossa on ollut noin 24 kiven- ja maansekaisista rökkiötä ja 6 kuppikiveä.
Valkeakoski	Jutikkalan kartano	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	rautakausi, keskiaika	908010040	6783241 / 341076	1999 kaivaus Georg Haggrén, 2000 kaivaus Georg Haggrén, 2002 kaivaus Georg Haggrén	KM 99063: 1-128, KM 31580, KM 2000066: 1-359, KM 2002068:1-339	Saarioisjärven kaakkoisrannalla keskiajalla perustettu kartano ja rautakautinen asuinpaikka, jotka edelleen asuttuja. Löytöinä mm. ristiriipus, punasavikeramiikkaa, lasia, rahoja sekä rautakauden tyyppin keramiikkaa.
Valkeakoski	Päivölä	kiinteä muinaisjäänös	kultti- ja tarinapaikka	rautakausi	908010011	6784259 / 339610	1945 inventointi Esko Sarasmo, 1989 inventointi Juha Laurén	-	Kuppikivi Saarioisjärven länsipuolella, Päivölän kansanopiston päärakennuksesta 50 m koilliseen, pihamaalla, mäenrinteessä.
Valkeakoski	Päivölän puutarha	kiinteä muinaisjäänös	kultti- ja tarinapaikka	rautakausi	908010012	6784078 / 339622	1945 inventointi Esko Sarasmo, 1989 inventointi Juha Laurén	-	Kuppikivi Saarioisjärven länsipuolella, Päivölän kansanopistosta 140 m kaakkoon, kivikkoisella kumpareella.
Valkeakoski	Kirsikkämäki	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	908010045	6783342 / 341050	2000 kaivaus Georg Haggrén	KM 32179:1-8	Kalmisto Saarioisjärven kaakkoisrannalla, Jutikkalan kartanon päärakennuksesta 140 m pohjoiseen, navetan länsipuolella Kirsikkämäeksi eli Lampolanmäeksi kutsutulla mäennyppylällä. Löytöinä mm. rautakauden tyyppin keramiikkaa, palanutta luuta, pronssihelan katkelma, veitsi. RKY-alueella.
400 m vyöhyke									
Valkeakoski	Etu-Saari	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka, kultti- ja tarinapaikka	rautakausi	908010010	6784653 / 339538	1945 kaivaus Esko Sarasmo, 1945 inventointi Esko Sarasmo, 1947 kaivaus Jorma Leppäaho, 1950 kaivaus Ville Luho, 1973 kaivaus Anja Sarvas, 1975 kaivaus Arja Nissinen, 1975 kaivaus Seija Sarkki, 1989 inventointi Juha Laurén	KM 11717, KM 12594, KM 19186, KM 19755, KM 20119	17 kiven- ja maansekaisista rökkiötä ja kuppikivi Saarioisjärven Karvastenlahden länsirannalla, korkeahkolla mäellä, talousrakennusten keskellä. Paikalla on nimensä mukaan ollut aiemmin saari, vieressä Taka-Saaren kalmisto (käytännössä samaa kohdetta). Löytöinä merovingi- ja viikinkiaikaista esineistöä, rautakauden tyyppin keramiikkaa, palanutta luuta ja kuonaa.
Valkeakoski	Hiittänmäki	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	908010008	6785073 / 339538	1945 inventointi Esko Sarasmo, 1960 kaivaus Carl Fredrik Meinander, 1980 kaivaus Liisa Erä-Esko & Paula Purhonen, 1989 inventointi Juha Laurén, 2004 tarkastus Ulla Lähdesmäki/Pirkanmaan maakuntamuseo, 2006 inventointi Hanna-Leena Salminen/Pirkanmaan maakuntamuseo	KM 15303, KM 16943, KM 20900, KM 25276	42:n rökkiötä ja polttokalmisto Saarioisjärven Karvastenlahden luoteispuolella, Hiittänmäen lounais- ja etelärinteellä, rantaan johtavan mökkien molemmin puolin. Tutkimusten perusteella paikka ollut käytössä 200-luvun lopulta viikinkiajalle.
Valkeakoski	Muuntajanmäki	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	908010029	6783196 / 341404	1987 tarkastus Anna-Liisa Hirviluoto & Tuula Heikkurinen-Montell, 1989 inventointi Juha Laurén, 1990 kaivaus Anna-Liisa Hirviluoto & Mirja Miettinen	KM 26079	Polttokentäkalmisto Saarioisjärven itäpuolella, Jutikkalan kartanosta n. 300 m itään, viljelemättömällä katajaisella peltosaarekkeella. Alueella myös rökkiötä ja mahdollinen rautakautinen asuinpaikka. RKY-alueella.
Valkeakoski	Tiilisalmäki 2	löytöpaikka	irtolöytöpaikka	rautakausi	1000023875	6783521 / 341070	-	KM 40070	Metallinilmainsinlöytönä kahden rannerenkaan katkelmat Saarioisjärven itäpuolelta, Jutikkalan kartanosta n. 250 m pohjoiseen, tunnettujen kalmistojen läheisyydestä. Löydöt liittyvät tod. näk. niihin. RKY-alueella.
Valkeakoski	Vähä-Kantala	kiinteä muinaisjäänös	löytöpaikka	rautakausi	1000023880	6784399 / 340408	-	KM 40078: 1-2, KM 40079, KM 40103, KM 40104, KM 40532:1-3, KM 40533, KM 40848	Metallinilmainsinlöytöinä kupurasolki, miekka, keihäänkärki, kaksi rauta-avainta, kaksi hopearahaa, hela, pronssipunnus Saarioisjärven koillispuolelta, Kantalan tien länsipään läheisyydestä, Vasikkalan- ja Karvastenrahkan soistumien väliseltä kannakselta. Löydöt ovat rautakaudelta ja varhaiskeskiajalta.
Valkeakoski	Uittamon Riihimäki	tuhoutunut muinaisjäänös	asuinpaikka	keskiaika	908010022	6785283 / 340188	1935 kaivaus Ella Kivikoski, 1960 kaivaus Jaakko Sarkamo, 1989 inventointi Juha Laurén	-	Asuinpaikka Saarioisjärven pohjoispuolella, 3 tien pohjoispuolella, Uittamon talosta n. 200 m pohjoiskoilliseen. Soranotossa tuhoutuneen kohteen löytöinä ainakin 1200-1400-lukujen keramiikkaa. Hautaröykkiö Saarioisjärven kaakkoisrannalla, tien länsipuolella, Jutikkalan päärakennuksesta 200 m pohjoiseen, itä-länsisuuntaisella harjulla. Läheisyydestä uusia metallinilmainsinlöytöjä (Tiilisalmäki 2). RKY-alueella.
Valkeakoski	Tiilisalmäki	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	908010039	6783493 / 341027	1999 tarkastus Georg Haggrén	-	7 kiven- ja maansekaisista rökkiötä Saarioisjärven itäpuolella, Vasikkalan- ja Karvastenrahkan välisellä kannaksella, Iso-Kantalan talosta 400 m itään. Mahdollisesti uuni ja viljelyrökkiötä.
Valkeakoski	Kantala	kiinteä muinaisjäänös	kivirakenne	historiallinen	908010028	6784333 / 340833	1987 tarkastus Anna-Liisa Hirviluoto & Tuula Heikkurinen-Montell, 1989 inventointi Juha Laurén	KM 40891:1, KM 40891:2, KM 40784:1, KM 40712:2, KM 40712:3, KM 40712:4, KM 40712:5	Metallinilmainsinlöytöinä pronssinen karhunhammasriipus, ketjunktajan, helan ja riipuksen katkelmia, kantasormus ja hopearahan katkelma. Läheisyydessä Paasian kuppikivi.
Valkeakoski	Riihivainio	löytöpaikka	irtolöytöpaikka	rautakausi, historiallinen	1000027739	6784107 / 339041	-	-	

VALKEAKOSKI / PÄLKÄNE TYKÖLÄNJÄRVI									
Arkeologiset ja muut kulttuuriperintökohteet järven rantavyöhykkeellä									
200 m vyöhyke									
Kaupunki/Kunta	Kohdenimi	Suojelustatus	Tyyppi	Ajoitus	Mj-reki ID	ETRS-TM35FIN	Tutkimukset	Löydöt	Kuvaus
Pälkäne	Suoniemi	kiinteä muinaisjäänös	asuinpaikka	kivikausi	635010035	6795785 / 349079	1995 inventointi Jouko Pukkila & Ville Laakso	KM 29238, KM 9894:1, KM 9894:2	Asuinpaikka Tyköläjärven rannasta noin 250 m pohjoiseen, Suoniemen talosta 100 m lounaaseen, etelään viettävän rinteän alapuolella, tasaisella savipellolla. Löytöinä etelään loivasti viettävän rinteän alaosasta, aivan vesijättömaan tuntumasta pienestä puutarhapellosta muutamia kvartsi-iskoksia ja kaksi keramiikanpalaa (KA2?). Aiemmin löytynyt kivinen oikokirves, 2 tasatalttaa (Pälkäneen museossa) ja vasarakirveen katkelma.
Pälkäne	Isosaari	löytöpaikka	irtolöytöpaikka	kivikausi	ei rekisterissä	6795200 / 349800	-	Pälkäneen museo	Pohjalainen poikkiteräinen kirves löytynyt Isosaaresta, kun pikkupojat heittivät kiviä veteen. Löytö saaren itärannalta vesirajasta.

LEMPÄÄLÄ AHTIALANJÄRVI									
Arkeologiset ja muut kulttuuriperintökohteet järven rantavyöhykkeellä									
200 m vyöhyke									
Kaupunki/Kunta	Kohdenimi	Suojelustatus	Tyyppi	Ajoitus	Mj-reki ID	ETRS-TM35FIN	Tutkimukset	Löydöt	Kuvaus
Lempäälä	Vaihmalanharju	kiinteä muinaisjäänös	kalmisto ja asuinpaikka	rautakausi	418010010	6801456 / 327250	1910 tarkastus Alfred Hackman, 1916 tarkastus Arne Mikael Tallgren, 1918 kaivaus Julius Aiilo, 1940 inventointi Ville Luho, 1994 inventointi Marja Sipilä, 1996 koekaivaus Päivi Kankkunen, 2009 kaivaus Päivi Kankkunen	KM 29807:1-25, KM 37875:1-267, KM 4130:1-4, KM 7089:14, KM 7470:1-5	Kalmisto ja asuinpaikka Vaihmalanharjun laella, Ahtialanjärven lounaisrannalla. Harjunlakea tasoitettu ja madallettu erityisesti maantieläytymien kohdalta. Löytöinä mm. keramiikkaa, keihäänkärki, palanutta luuta, kirves.
Lempäälä	Jutila	kiinteä muinaisjäänös	asuipaikka	rautakausi	418010022	6802736 / 328087	1994 inventointi Marja Sipilä	KM 28840:1-10	Ahtialantien eteläpuolisella matalalla harjanteella sekä tien ja Ahtialanjärven rantaterassin välisellä pellolla. Alueen lounaisosan halki kulkee Jyrkkäreunainen uoma, jonka pohjalla oja. Löytöinä keramiikkaa, kuonaa, palanutta luuta, savitiivistettä, kvartsi-iskoksia. Moniperiodinen asuinpaikka?
Lempäälä	Lastunen (Vatsoila)	kiinteä muinaisjäänös	asuipaikka	historiallinen	1000001951	6801416 / 328489	2002 inventointi Timo Jussila	-	Autotönnyt kynnäpaikka Ahtialanjärven kaakkoispuolella, rannasta noin 400 m. Lastuseen menevän tien molemmin puolin. Varhaisin maininta 1500-luvun asutuksen kyläluettelossa.
Lempäälä	Lastunen 2	löytöpaikka	irtolöytöpaikka	rautakausi	1000027117	6801719 / 328370	-	-	kaakkoispuolelta, lintutornin tuntumasta, rannasta noin 150 metrin päässä sijaitsevalta pellolta. Löytöinä mm. rautainen keihäänkärki, kahdet rengasvaljakset, pronssiastioiden ja -levyn kappaleita. Ei tarkastettu.
Lempäälä	Leikkarintie	löytöpaikka	irtolöytöpaikka	historiallinen	1000017287	6802747 / 327356	2009 inventointi Hanna-Leena Salminen	-	Piitä, kvartsiittia ja liitupipun katkelma Ahtialanjärven pohjoisrannan pellolta, joka viettää kohti järvenrantaa.
400 m vyöhyke									
Lempäälä	Mottinen	kiinteä muinaisjäänös	kalmistoja ja asuinpaikka	kivikausi, rautakausi, historiallinen	418010023	6801865 / 326772	1917 kartoitto Alfred Hackman, 1994 inventointi Marja Sipilä, 1997 koekaivaus Päivi Kankkunen, 1998 koekaivaus Vesa Laulumaa, 1999 koekaivaus Päivi Kakkunen, 2000 koekaivaus Päivi Kankkunen, 2007 koekaivaus Katja Vuoristo, 2008 koekaivaus Päivi Kankkunen	HäM 50:327, HäM 2066:149, KM 28852:1-17, KM 30372:1-57, KM 30974, KM 31641, KM 37183 1-28, KM 37313, KM 37559:1-14	2 polttokalmistoa ja merkkejä kivi- ja rautakautisesta asuinpaikasta Ahtialanjärven länsirannalla, järven ja Hiidenvuolteen välisessä salmassa, Mottisenniemen asutulla mäellä ja sitä ympäröivillä pelloilla. Lännessä aluetta rajaa valtatie 9 ja etelässä Valkeakoskelle johtava tie. Löytöinä mm. kivialtoja, kvartsi, piitä, rautakauden tyyppiin keramiikkaa, palanutta luuta, kuonaa sekä historiallisen ajan löytöaineistoa.
Lempäälä	Lastunen	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	1000024396	6802153 / 328646	2012 tarkastus Vadim Adel	-	Kalmistolöytöjä Ahtialanjärven itärannalta, kivikkoselle moreeniharjanteelle raivatulta tasanteelta. Löytöinä miekka ja kirves.
Lempäälä	Hääkivi II	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	418010020	6802884 / 327043	1994 inventointi Marja Sipilä, 2009 inventointi Hanna-Leena Salminen	KM 28849:1-4	Polttokenttäkalmisto Ahtialanjärven luoteispuolella, Luhanvuolteen itärannalla. Tasaisen savipellon keskellä, 30 x 30 m kokoisella, ympäristöstään kohoavalla peltosaarekkeella löytöinä mm. rautakauden tyyppiin keramiikkaa, palanutta luuta, kvartsi-iskos.
Lempäälä	Lempoinen	kiinteä muinaisjäänös	hautapaikka	rautakausi	418010009	6801687 / 326748	1917 kartoitto Alfred Hackman, 1940 inventointi Ville Luho, 1962 tarkastus Anna-Liisa Hirviluoto, 1971 kaivaus Pirkko-Liisa Lehtosalo Hilander, 1994 inventointi Marja Sipilä ja Juhana-Matti Vuorinen, 2009 inventointi Hannu Poutiainen ja Timo Jussila	KM 15515, KM 18507:1-382, KM 7219:1-4, KM 7221:1-14, KM 7260:1-11, KM 7278:1-2, KM 7469:3, KM 15515, KM 18507:1-382, mahd. KM 7471:1-2? & KM 12901:1-2?	Ruumis- ja polttokalmisto Ahtialanjärven ja Hiidenvuolteen välisessä salmassa, Mottisenniemen eteläosassa pihamaalla ja puutarhassa. Nykyään jäänyt pitkälti Valkeakoskentie liittymäalueen alle. Löytöinä mm. kirveitä, veitsiä, solkia, padanahlot, luuta, rautakauden tyyppiin keramiikkaa.